

РАШОД
НУРИ
ГУНТЕКИН

ИЗТИРОБ

РАШОД
НУРИ
ГУНТЕКИН

ИЗТИРОБ

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
Тошкент
2021

УЎК: 821.512.133-31

КБК: 84 (5Турк)

Г - 95

Гунтекин, Рашод Нури

Изтироб: роман / Рашод Нури Гунтекин. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – 128 б.

ISBN 978-9943-20-651-9

Асар бош қаҳрамони Заҳро – мактабнинг катта ўқитувчиши. Фидойи, жонкуяр, меҳнаткаш, бир сўз билан айтганди, жонсарак аёл. Заҳронинг бошлиғи, яъни маориф мудири уни нихоятда ҳурмат қилади, иш борасида муваффақиятларини эътироф этади, аммо ходимининг бир жиҳатини сира қабул қилолмайди: Заҳрова раҳм-шафқат, кечириш туйгуси йўқ! Бунинг сабаби балки шафқатсизлик дунёсида қолиб кетган болаликка бориб тақалар, балки бу туйгулар узун тунларда ота-онасининг жанжалларидан қўрқиб, унсиз тўкилган кўз ёшлар билан уни тарк этгандир...

Атрофдагиларни ҳайратга соладиган даражада соvuқёнлик билан қабул қилгани – отасининг ўлими Заҳрони кутилмаган воқеалар билан юзлаштиради. Муршид афандига тегишли алмисоқдан қолган сандик тубидаги эски кундалик Заҳронинг юрагида тошдай қотган хотираларни йўқча чиқаради. Бир умр нафратланиб келган отаси, бола қалби билан англагани – беайб опасининг ўлими ва шафқатсизлик курбони бўлган онаси ҳақидаги қайдлар Заҳрога ҳақиқатнинг бўй-бастини тўлалигича намоён этади. Ҳақиқат бизга ёқмаслиги мумкин, аммо уни билишимиз керак... Айнан билмаслик Заҳрони энг олий инсоний фазилатлардан мосуво қилган эди. Ҳақиқат унга қандай таъсир қилди? Билиш учун, албатта, китоб мутолаасига киришамиз...

*Турк тилидан
Нурулла АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

ISBN 978-9943-20-651-9

© Рашод Нури Гунтекин, «Изтироб». «Янги аср авлоди» 2021 йил.

ИЗТИРОБ

- Марказда Заҳро исмли бош муаллима бор экан. Қайси мактабда эканлигини қаергадир ёзиб қўйгандим, аммо ҳозир тополмаяпман.

Депутат Шариф Халилбей ҳамёнини, чўнта克拉рини ахтарарди. Маориф мудири кулиб:

- Овора бўлманг, биламиз, – деди. – Заҳро вилоятнинг энг машҳур сиймоларидан бири.

- Дўстларимдан бири ана шу хоним учун бир неча кунга рухсат олишимни илтимос қилди. Истанбулда қари ва хаста отаси бўлиб, сўнгги кунларда жуда оғир аҳволга тушиб қолибди. Ҳаёти хавф остида экан. Балки рухсат сўраш учун истиҳола қилишаётгандир, бироқ мумкин бўлса, нимадир қилиш керак...

- Албатта, мумкин. Лекин менинг билишимча, Заҳронинг ҳеч кими йўқ, кимсасиз қиз. Беш йилдан бери танийман. Менга отаси борлиги ҳақида сира гапирмаганди. Шундай бўлса ҳам ўзидан бир сўраб кўрамиз. Бироздан кейин уни кўрасиз.

- Менми, нима учун?

- Ахир мактабларни кўрсатмайманми? Аввало, Заҳронинг мактабига борамиз. Бу мактаб энг яхши ўқув муассасаларидан бири. Халқ мактабнинг ҳақиқий номини унтиб қўйган. У ерни «Заҳро опа

мактаби» деб билишади. Ҳатто, котибларимиз ҳам расмий хужжатларда баъзан «Заҳро опа мактаби» деб ёзиб қўйишади. Бир куни беихтиёр икки аёлнинг сұхбатига қулоқ тутдим. Бири: «Мен боламни маориф мактабларига бермайман. Заҳро опанинг мактабида ўқитаман», дерди.

Депутат кула бошлади:

– Жуда ғалати. Бу Заҳро опа сизга қаршилик кўрсатаётган бир пайтда...

– Сўзни жуда ўрнида қўлладингиз. Заҳро иш фаолиятида мустақилдир. Бизнинг буйруқ ва таъқиқларимизга қулоқ солмайди.

– Бу маориф мудири сифатида сизнинг кўнглиңгизни оғритмайдими?

Маориф мудири деразадан узок-узоқларга тикилиб, жилмайди:

– Кошки ҳамма мактабларимизни Заҳро каби муаллимларга топширсак, бизга умуман иш қолмасди. Мустақиллик белгиси сифатида уларга биттадан довул ва байроқ юборардик ҳамда маориф идораларини ёптириб ташлардик.

Депутат Шариф Халил ва маориф мудири Тавфиқ Хайри болаликдан дўст эдилар. Мулкия – сиёсий фанлар факультетини тамомлагач, ўқитувчиликни бир пайтда бошлашди. Шариф кейинчалик касбини ўзгартирган, Тавфиқ эса маорифчи бўлиб қолганди. Тўрт ярим йилдан бери (...)да маориф мудири эди. Бироз хотиржам ва хаёлпарастлигидан хаёлидаги фикрларни ҳақиқатга айлантириш учун ўйлаш, ўқиш ва айтишнинг ўзи етарли эканлигига ишонарди. Фаол ва ҳаракатчан эмасди. Зотан, бу ерни доим тинчлиги учун ҳам яхши кўрарди. Бўш вактини асосан туман яқинидан ўтган сой бўйидаги мажнунтоллар остида китоб ўқиш билан ўтказарди. Унинг ишхонасини кўргани келган Шариф Халил икки кундан бери уникида меҳмон. Соя

ва гуллар билан тўла боғдан ўтиладиган кичкина хонада тушлик қилишаётганда Заҳро ҳақида гап очилганди.

Тавғиқ давом этди:

— Бундан тўрт йил аввал кичкинагина бир қиз оддийгина ўқитувчи сифатида бу ерга келганди. Бошида жуда қийналди, аммо у ўзини кўлга олди, тушкунликка тушмади. Шаҳарни ўзига ватан, мактабни эса оила ўчоги деб билди. Шунчалик ғайрат билан ишладики, тараққиётига моне бўла олишмади. Ҳали йигирма беш ёшга тўлмасдан мактабга бош муаллим этиб тайинланди, қўл остига бир қизлар мактабини топширишди. Ҳозир йигирма тўққиз ёшларда бўлса керак. Туманнинг энг ҳурматли инсонларидан бири. Бугун аксарияти уй бекаси ҳисобланган собиқ талабалари олдидা ҳали ҳам эъзозда. Унга худди опа ёки она сифатида қулоқ тутишади. Барча мушкул ишларини у билан маслаҳатлашишади. Мактабга келсак... Бироздан кейин кўрасиз. У ер бу шаҳарда бўлиши кутилмаган даражада ажойиб. Пулсиз ҳеч нарса қилиб бўлмайди, деймиз. Бу гап, умуман олганда, тўғри. Аммо ишлаган ва иродада соҳиби бўлган инсоннинг пулсиз ҳам нималар қила олишига мана шу мактабдан яхшироқ намуна кўрсатиб бўлмайди. Масалан, унга томни ёки деразаларни таъмирлаш учун пул берамиз. У бўлса, енгини шимариб, бу ишларни ўзи бажаради. Унинг кўлидан келмайдиган иш йўқ. Орттирган маблағи ҳисобидан ошхона учун дастурхон ёки синфлар учун турли керакли анжомларни сотиб олади. Маҳаллий бойларнинг ёрдами билан бинони янада катталаштириди, таъмирлатди, бофини кенгайтириди. Оқсоқоллардан бири вафот этган онаси учун зиёратгоҳ кўринишида мақбара қурдирмоқчи эди. Заҳро ўша оқсоқол уйига бир неча кун бориб келди. Натижада шу зиёратгоҳ лойиҳасини мактаб боғидаги бир лойиҳага

алмаштириб келди. Нима қилди, нима деди билмайман, бир куни бу инсон идорамга келиб, шундай деди: «Кўп ўйладим. Марҳума волидамиз мозорига сарф қилинадиган маблағга мактабда қизлар дам оладиган жой қурдираман. Зиёратгоҳга бальзи-бальзида одамлар келмаса, бошқа пайтлар қушлар сув ичадиган жой бўлади, холос. Лекин мактабдаги бу жойдан юзлаб болалар фойдаланади. Болаларнинг мана шу ерда – иссиқ жойда бемалол дам олишлари марҳума волидамизни янада мамнун қилиши турган гап. Дам олиш жойи учун алоҳида рухсатнома бериладиган бўлса, нур устига аъло нур бўларди». Албатта, бу сўзлар Захроники. Заҳро мақсадини бу бу содда одамнинг миясига миҳдек қоқиб қўйганди. Мана энди тушундингизми... Кошки, мана шундай муаллималаримиз кўп бўлса, бизни менсишмаса ҳам рози бўлардим.

Овқатланиб бўлишди. Депутат тиззаларига осилаётган мушукни силар, уни дастурхондаги нон ушоқлари билан меҳмон қиласарди:

– Булар мактабнинг кўзга кўринадиган томонлари, – деди. – Маънавий томонлари қандай экан? Ҳайъат мени бироз шубҳага қўйди. Жуда фаол ва ишchan кўринган инсонлардан доим шубҳалана-ман. Мана шунга ўхшаш кўринишидан мукаммал муассасаларга унчалик ҳам ишончим йўқ.

– Заҳро борасида сизни ишонтиришим мумкин. Болаларимизга берган тарбияси ҳам худди шундай тоза ва мукаммалдир. Жуда ҳам ижобий фикрлайдиган аёл. Хурофот ва хаёл билан доимий равишда курашади. Талабасига илмнинг энг ижобий томонларини ўргатади. Яна бир гап. Бу ҳам касалликдек нарса. У сира ҳам тиним билмайди. Тўғрилик, фидокорлик ва маънавий тозалик унинг касаллиги. Адолатсизлик ва ёлғон натижасида юзага келадиган барча ахлоқсизликлар ҳамда ожизликларнинг душманидир.

– Демак, туманда бу қизнинг душманлари ҳам кўп.

Маориф мудири кулиб жавоб қайтарди:

– Сиз ўйлагандек эмас. Энг ёмон одамларнинг ҳам кам бўлса-да, адолат ҳақида тушунчаси бор. Уларни айблаётган одам айнан шу айбни қилган бўлса, жаҳли чиқади. Лекин улар бир одамнинг соддалигини кўра-била туриб, унга нисбатан газаб ва нафрат билан инсофсизлик қила олишмайди. Заҳронинг шахсий ҳаётида кичкинагина доғ, ахлоқида эса кўзга ташланмас бузуқлик каби ҳолат кўзга ташланмайди.

– Муболага қиляпсиз.

– Ҳақиқатни айтяпман.

– Китоблардагина дуч келишимиз мумкин бўлган идеал қаҳрамонлар ҳақида гапираётгандексиз. Инсон бўла туриб, бирор ожиз томони йўқми?

Маориф мудири дўстининг юзига қараб кулди:

– Мен бундай демадим.

– Ахир кўзга ташланмас камчилиги йўқ, дедингиз-ку.

– Ҳа, дедим.

– Ҳа, унда...

Тавфиқ Хайри яна жилмайди:

– Бир инсон учун камчиликдан холи бўлиш ҳам ожизлик эмасми? – деди.

– Менимча, парадокс қиляпсан, Тавфиқ...

– Билакс, Оллоҳнинг энг содда ҳақиқатини айтганимга ишончим комил. Заҳрони сизга комиллик ҳайкали, бир роман қаҳрамони сифатида тасвирлаб бердим, лекин эътибор беринг «ҳақиқий инсон» деган сўзни айтмадим. Энди эса бу танганинг бошқа томонини ўз қарааш ва фикрларимга кўра тасвирлаб бераман. Тўғрилик, соддалик, фидокорлик касалликлари унда инсонийликнинг бошқа бир жиҳатини ўлдирган: унда ачиниш деган нарса

йўқ. Захрони ҳис-туйғусиз аёл деб бўлмайди. Аксинча, унинг кенг руҳи бор. Тўғри, тоза ишларни жуда яхши кўриши мумкин, улар учун ҳар қандай фидокорликни қиласди. Аммо ожизлик, тушкунлик ва ифлосликка ачинмайди. Фақатгина жаҳли чиқади, асабийлашади. Айбдор, тушкун инсон унинг наздида экин экиладиган далалардаги қуриб қолган ўтдек. Уни раҳм қиласдан юлиб ташлайди. Қилинган ёмонликни кечиришни билмайди: ҳақ номини, ҳақиқат номини инсофсизларча қоралаш нималигини судья сифатида тушунаман. Ҳатто улар учун баъзи қайдлар билан... Ахир жиноятларнинг асли биз биладиган, биз англагандекмикан? Ҳа, бу қатъият, бу қўполлик судъяларда бўлса, тушунаман, аммо мактаб муаллими учун...

Тавфиқ Хайрининг ҳар доим кулиб турадиган сокин чехрасига ғариб бир ҳаяжон соя согланди:

— Ачиниш... Мен инсон руҳиятини фақатгина у билан ўлчаш мумкинлигига ишонаман. Ҳа, туби кўринмайдиган қудукларга отилган тошнинг овози қудукнинг қанчалик чуқурлигини кўрсатса, бошқаларнинг алами ҳам бизнинг юракларимизга тушганда чиқарган овози бизнинг инсонлигимиз даражасини кўрсатади. Фикримча, биргина тўғрилик касаллиги, ҳақ ва ҳақиқат масаласи атрофида ўралашиб қолиш қобилияти жамиятни бахтли қилишга кафолат бўлолмайди. Бунинг учун раҳм қилиш, бир-бирилизнинг фарёд ва инграшларимизни тинглай олиш ҳам лозим. Яна Захрога қайтаман. У шубҳасиз жуда яхши аёл, жуда яхши муаллим... Лекин мен айтган камчиликни бартараф этмас экан, у ҳеч қачон биз истаган муаллим бўлолмайди. Сиз билмайсиз, бу гапларимни унинг ўзига ҳам айтганман. Узоқ-узоқ мунозаралар қиласданмиз. Ҳатто шу сабабли баъзи тортишувларимиз ҳам бўлган. Бир куни идорага келдим. Бонинг бурчагида тур-

ган уч қизга кўзим тушди. Сумкаларини катта тош устига қўйиб, дардлашишяпти. Бу пайтда уларнинг кўчада юриши эътиборимни тортди. Аввалига уларни мактабдан қочган деб ўйладим... Лекин шундай бўлганида улар мени кўришлари билан кўзимдан нари бўлишга уринишлари лозим эди... Ҳолбуки улар узоқдан менга қараб туришар, айтиш мумкинки, ниманидир сўрашимни кутишарди. Чакирдим, нега мактабга боришмаганигини сўрадим... Бири: «Бордим, аммо муаллиф хоним бизни мактабга киритмади... уйимизга жўнатиб юборди», деди. Сабабини сўрадим. Иккиси ҳам доим мактабга кеч қолишар экан. Заҳро қизларга эртароқ келишларини, дарс бошлангандан кейин келишса, мактабга киритмаслигини айтибди. Улар яна кеч қолища давом этишибди. Заҳро таҳдидларини амалда қўллабди... Болалардан нима учун муаллим хонимнинг гапига кирмаганигини сўрадим. Бири: «Ойим касал... Мен уй ишларини бажараман. Укамни овқатлантираман... Бу ишлар тутагунча вақт ўтади», деди. Иккинчиси анча ўзини тутиб олган қиз эди. Ўзини ҳимоя қилишни бошлади: «Нима қиласай афандим.... Ҳар куни эмас-ку... Баъзида эрта келаман... Баъзи кунларда эса ҳаво булатли бўлади... Тушунолмаяпман». Бу мантиқ менга ғалати туйилди. «Ҳаво булатли бўлса, кеч қолиш керакми, қизим!» дедим. Қиз хаёлимга ҳам келмаган бир жавобни келтирди: «Ҳаво булатли бўлгач, соатни қаердан биламан?» Демак, унинг уйида соати йўқ. Учинчиси анча факир кийинган, лекин анча ўзига хос қиз экан. Саволимга бироз тараддувланиб, кейин жавоб берди: «Афандим, муаллим хоним бу кийимда мактабга келма, дейди. Менинг янги оёқ кийимим бор, аммо оёғимни сиқади». Унинг ҳам дардини тушундим. Бечоранинг оёқ кийими йўқ. Ёхуд онаси минг заҳмат билан олиб берган оёқ кийимини

мактабга кийиб, эскиртишни истамасди. Мана шу масала юзасидан Заҳро билан узоқ сұхбатлашдык, бироқ келишолмадык. Яна бир воқеани айтиб берай. Бир куни бош муаллим Ферҳунда исмли қизни талабалар сафидан чиқармоқчи эканлигини маълум қилди. Кечириб бўлмас айби бор экан. Бир неча дугоналарининг уй вазифасини пулга бажариб берар экан. Баъзилар Ферҳундага «Маориф мудирига бор... Илтимос қил», дейишибди. Қиз бечора йиғлай-йиғлай келди. Айбини тан олди. Оиласи жуда факир экан. Мактаб китобларини ва дафтарларини сотиб олиш учун мана шу ишни қилибди. Боланинг аҳволидан таъсирландим. Заҳрога илтимос қилдим, қулоқ солмади: «Болаларимизни алдовга ўргатган бир талабанинг мактабда қолишини илтимос қилаётганингиздан ҳайронман», деди. Сабабини тушунтирдим, қайсаrlик қилдим. «Майли, лекин мен менга топширилган уч юз ўқувчининг ахлоқи учун маъсулман... Рухсат берсангиз, оддий муаллим сифатида ишласам... Бошқа ўқитувчини бош муаллим қилиб тайинларсиз. Қиз ҳам мактабга қайта қабул қилинади», деди. Хулоса шуки, Заҳрони фикридан қайтариш учун қилган шунча ҳаракатларим зое кетди. Қизларнинг баъзилари ё оила тарбиясининг таъсири ёки ташқи мухит сабаб енгилтаклик қилишади. Заҳро уларни юқумли касалликка чалинган бемор каби бошқа ўқувчилардан айиради ва жуда қўпол муомала қилади. «Қизамиққа чалингандарни бошқаларнинг соғлигини сақлаш учун қандай қилиб болалардан ажратсак, буларни ҳам маънавий зарар етказмасликлари учун шундай ажратиб қўйишга мажбурмиз», дейди.

Туманинн айланиш вақти келганди. Маориф мудири соябонини ва депутатнинг ҳассасини олиб, кўчага чиқишиди. Йўлда бироз кеч қолишганди.

Мактабга боришганида дарслар тугаб, талабалар уйларига тарқалишарди. Заҳрони боғ эшиги ёнидан топишди. Тонгда бўлгани каби, дарсдан кейин ҳам у эшик олдида туарар ва ўқувчиларнинг кийимларини текширарди. Кимнингдир сочини тузатар, кимнингдир камарини боғлар, кирланган юзи ва кир тўлган бармоқларини ювишга юборарди. Ҳатто тик турган ҳолда сўкилган кўйлакларни, тутмаларни тиккан пайти ҳам бўлган. Маориф мудири билан депутат эшикдан кирган пайтда у энага каби ерга ўтириб олган, бошланғич синф ўқувчисининг оёқ кийими ипларини боғлаётган ҳолда кўришди. Маориф мудири ва меҳмонга паст овозда салом берди.

– Ичкарига киринглар... Ишларимни тугатай, дарҳол етиб бораман, – деди.

Оёқ кийимининг ипини боғлаётган қиз билан дугонаси каби гаплашарди. Депутат секин кулиб:

– Заҳро деганлари мана шу кичкина, қора қизми? Сиз уни ҳайкаллардек баҳайбат, қўрқинчли инсон сифатида тасвирлагандингиз.

– Судья жаноблари, бир инсон бўлиш учун йирик бўлиш шартми?

– Ахир бу қаҳқаҳа, мана бу жарангдор кулги... Агар уни кўрмаса, ўн тўрт, ўн беш ёшли қиз деб ўйлашади. Билурдек тоза овоз.

– Шу овозни жиддий нарса ҳақида гапираётганда ёки буйруқ бераётганда эшитишингизни истардим. Кўряпсиз, қанчалик эътибор билан болаларни текширяпти. Тонгда ёмон кийимда мактабга келган қизларнинг оналарига жанжал қилади, ҳатто уларни ичкарига таклиф қилиб, уришган пайти ҳам бўлган. Шунга мос равища кечқурун болалар мактабдан қайтаётганда ҳам уларнинг кийимини текширишни ўзининг вазифаси деб билади. Кечга яқин кўчада кир ва тартибсиз кийинган талабани кўрса, роса хафа бўлади: «Ва

зифамни бажаролмадим, шарманда бўлдим», дея асабийлашади.

Икки томонига бир текис қилиб экилган дарахтлар бўйлаб боришарди. Маориф мудири дўстига уларни кўрсатди. Яширин истеҳзо билан:

— Мана бу дарахтга қаранг, — деди. — Заҳронинг руҳи ва унинг болаларга бераётган тарбияси қандайлигини кўрсатиш учун бундан яхшироқ тариф йўқ. Бовдаги қуриган, чириган дарахтларнинг ҳаммасини олдириб ташлади ва бор куч-кувватини, меҳрини бақувват ва чиройлиларига берди. Уларни аскарларга ўхшаб бир қаторда тизишга уринар, тарвақайлаган шохларини кестирап, ҳаммасини бир-бирига ўхшатишга ҳаракат қиласади. Бирининг бошқасидан катта ва бошқача бўлишига қараб туролмасди. Одам бу бофни худди фабрикадан чиқсан деб ўйлади.

Депутат:

— Сиз жуда золим инсон бўлибсиз, — деб куларди.

Тавфик бўлса:

— Мен муаллимлик ва тарбияни бошқача тушунаман, — деди ва мавзуни ўзгартирди. Бироздан кейин Заҳро мактаб эшикларини ёпди, меҳмонлар ёнига келди. Бинонинг ўнг томонидаги катта каштан дарахти остига нок кўринишида бир ҳовуз қурилган бўлиб, унинг четига гуллар экиб қўйилганди. Маориф мудири ва унинг дўстига биттадан қаҳва буюртирди.

Заҳро ўттиз ёшларда эди. Кўриниши кичкинагина бўлса-да, аммо кучли иродада соҳибаси эканлиги ва атрофдагиларга ширин муомала қилиш билан бирга буйруқ беришни ҳам билиши кўриниб турарди. Чиройли эмасди. Қораҷадан келган юзи, йирикроқ бурни, бўртиб чиқсан ёноқлари бор эди. Тишлари оппоқ ва соғлом. Лекин иккитаси оғзини юмганида усти лабини енгилгина шишириб турало-

диган даражада каттароқ эди. Юзининг энг кўзга ташланадиган жойи кенг ва ақлли пешонаси остидаги чимирилган ингичка қошлари эди. Гапираётганда бу қошлар жуда тезлик билан ҳаракатланар, таассурот ва жаҳлини уларнинг даражасига қараб, чехрасидаги маънони ўзгартиради.

Муаллима маориф тизими, мактаб ва талабалири ҳақида гапирди. Хуллас, болалар ҳақида гапирар экан, бирданига қора кўzlари жонланар, юзи янада гўзаллашарди. Нихоят, асл мақсадга келишди. Шариф Халил ружсат масаласи ҳақидаги гапни очди. Заҳрони кўркитиб юбормаслик учун:

– Истанбулдаги бир дўстим шахсан ўзи сизни кўриш учун илтимос қилди. Отангизни танийди, шекилли, – деди.

«Ота» сўзини эшифтгач, Заҳронинг ранги ўзгарди, қошлари чимирилди, юзида тушуниб бўлмас маъно пайдо бўлди:

- Англашилмовчилик, афандим. Менинг отам йўқ.
- Қанақасига?
- Балки бошқа Заҳродир.

Маориф мудири гапга аралашибди:

- Туманда бошқа Заҳро йўқ.

Депутат гапни якунига етказди:

– Ҳатто мактабни ҳам айтишибди. Бей афанди билан гаплашаётганимда ақлимга келганди, аммо ҳозир унча яхши эслолмаяпман.

– Модомики, сизга отам йўқлигини айтган эканман, афандим... – Заҳро асабийлашибди. Кўzlари қоронfilaшиб, қошлари янада чимирилди ва бoshини эгди. Маориф мудири ва депутат бир-бирла-рига қараб қолишибди. Тавфиқ Хайри:

– Мен ҳам бу ишда қандайдир англашилмовчилик борлигини бей афандига айтдим, – деди. – Тўрт йилдан бери Заҳро билан ота-қиздекмиз. Отаси бўлганида билардим.

- Шубҳасиз, афандим.

Шариф Халил:

- Бўлиши мумкин, - деди. - Мадомики шундай экан, бу Заҳро хоним сиз эмаслигингиздан мамнунман. Чунки, афсуслар бўлсинки, яхши хабар келтирмагандим. Заҳро хонимнинг падари хаста экан. Қизини кўришни истаяпти экан. Бир неча кунга Истанбулга келиши учун рухсат олиб беримизни илтимос қилганди.

- Хастами? Нима қилибди экан?

- Қанақа касаллигини айтишмади. Аҳволи анча оғир экан.

- Жуда оғир эканми? Ҳаёти хавф остида эканми?

- Ҳар ҳолда оғир, дейишди.

- Шунақами?

Заҳро беш-ўн сония чуқур-чуқур ҳовузга тикилиб, ўйланди ва жилмайиб:

- Саволим учун маъзур тутасиз. Эътибор бермасдан бўлмайди. Нима бўлганда ҳам ҳамкасбимнинг отаси. Оллоҳ шифосини берсин.

Мавзу ўзгарди. Яна мактаб, болалар ҳақида гапирди ва меҳмонларга синфхоналарни кўрсатишни истади. Парталар олдида тўхтар, ҳар бирида ўтирган талаба ҳақида катта қизиқиш билан узоқ-узоқ сўзларди. Муаллиманинг жонли лисони бўлганидек, сўзлари ҳам очиқ-ойдин эди. Депутат бўш синф ва бўш партада турли-туман чеҳраларни фақатгина уларгагина хос хусусиятлари билан севишини, ўйлашини, кулишини, йиглашини кўради. У гапиргани сайин синф аста-секин болаларнинг шовқин-сурони билан тўлиб борарди. Аммо ҳар бир синфда бурчакка ажратиб қўйилган парталар бор эди, муаллима уларнинг ёнида ҳазин бир чеҳра билан сукут сақларди: ёмонлар, иккичилар ва қолоқ ўкувчилар ўтирадиган жойлар. Маориф мудири Заҳронинг ташқарига чиққанлигидан фойдаланиб, дўстига олдида сукут сақланган парталарни кўрсатиб:

— Синфнинг бу қисми менга деворлари қалин, атрофи панжара билан ўралган ҳужраларни, қонуннинг кичкина таъқиқлари учун ажратилган қамоқхоналарни, дор устунларини, ёш жиноятчиларни, маҳсус колонияларни эслатади. Бу ерлар ёмон ота-оналардан туғилган, ёмон муҳитда катта бўлган, ҳали ақлимиз етмайдиган сабабларга кўра тан ва руҳ жароҳатларига эга бечоралар учундир. Юрагимни ёқаётган нарса нима, биласизми? Буларнинг ичида нозиктаъб Заҳро тушунмайдиган болалар ҳам бор. Шунаقا болаларки, масалан, жуда шўх ва фавқулодда ақлга эга болалар. Агар улар бир оиласинг севилган фарзанди бўлишганида эди, ўз фикрлаш ва қарашлари билан порлар эди. Аммо факир ёки тушкун кайфиятдаги оиласда катта бўлаётганлари учун ҳам бу ақл бошқа йўлларга кетиб қолган... Бир парча нон ё кичкинагина пардоз анжоми ёхуд фақатгина ноҳақ калтаклар ҳамда зулмлардан ҳимояланиш учун ўғрилик, алдов, ёлғончиликка бурилиб кетган. Сизга яна ана шу парталарда ўтирган, ўқиган, йиғлаган бир бечора ҳақида гапириб берай.

У ўн бир ёшлардаги қаровсиз қиз эди. Икки йил олдин ёз кечаларидан бирида бойлардан бирининг уйи тунаб кетилди. Бу пайтда уй соҳиблари шаҳар ташқарисидаги дала ҳовлисига кетган. Ўғриларни қўлга олиш анча чўзилди. Ниҳоят, полиция жиноят учини топгандек бўлди. Гўёки мана шу кичкина қиз ўғриларга йўл кўрсатган ва пойлокчилик қилибди. Болани полиция идорасига олиб кетишиди. Узоқ тергов қилган эди. Аввало, инкор қилганди. Уни текшириб кўришди. Чўнтағидан йиртиқ рўмолчага ўралган етмиш беш қуруш чиқди. Бу қизнинг жиноятчи эканлигига асло шубҳа қолмади. Чунки у бунчалик катта микдордаги пулни қаердан олиши мумкин? Натижада буни унинг ўзи ҳам тушуниб етди. Сомонхонада болалар билан ўйна-

ётган пайтда уч кишининг уни чақиришганини ва қандай қилиб алдаганликларини айтиб берди. Қизча онаси ўлмасдан олдин бу уйга кир ювгани бориб турарди. Шунинг учун ҳам эшикни, ҳовлини жуда яхши биларди. Ўгриларга йўл кўрсатибди. Улар ишларини тугатгунча кўчада пойлоқчилик қилибди. Узоқдан кимнингдир келаётганлигини кўргач, мушукка ўхшаб миёвлабди. Щу пайтда маҳалла қоровули шу уйнинг қарши томонидаги булоқ бурчагига ўтириб, сигарета чека бошлабди. Кичкина маҳалла қоровулнинг бу ерда ўтириши ўгрилар учун катта таҳдика эди. Қизча қоравулни бу ердан узоқлаштириш учун бир шайтоёнликни ўйлабди. Кўчанинг нариги бошида баланд овозда йиграй бошлабди. Қоровул, албатта, бу овозни эшишиб, ўша томонга борибди. Кичкина қиз «холамнинг уйидан келаётгандим, итлардан қўрқдим, қоронгрида йўлимдан адашдим», дея йиглайди ва бу ролни шунчалик ишончли ўйнаганки, қоровулнинг марҳамат томирлари бўртади. Болани булоқ бошида сув ичириб, юз-кўзини ювади. Кўлидан ушлаб, икки маҳалла нарига олиб кетади. Табиийки, бу вактда ўгрилар ўз ишларини бемалол битиришади. Зотан, қизни қўлга туширган қоровул айтган воқеа мана шундай бўлганди. Бола ҳодисани қандай бўлса шундай айтар, ўзини ҳимоя қилмасди. Ўгриларнинг кимлигини сўрашади. «Билмайман, бегона одамлар эди», деб жавоб қайтаради. Бу гапларнинг тўғри эканлигига шубҳа бор эди. Туманга янги келган ва улар тунайдиган уйни ипидан игнасигача биладиган ягона оч ва муҳтоҷ бола бегона ўгриларни қаердан ҳам билсин. Ҳам куппа-кундузи туман кўчаларида айланиб юрган уч бегонани бирор бошқа кимнинг кўрмаслиги мумкин эмас. Бола жиноятчиларнинг кимлигини билади, аммо негадир айтишдан тортинарди. Аввало, уни яхши гап билан ал-

дашга уриниб кўришди. Оллоҳ, Пайғамбар, охират ва жаҳаннам ҳақида гапиришди. Бироз иккиланди. Аммо кўзи стол устида турган пулларга тушгач, фикридан қайтди. Яна ёлғон сўзлашни бошлади. Пул таклиф қилишди. Ўғрилардан олган пулининг уч марта кўпроғини кўрсатиши. Яна жавоб йўқ. Ниҳоят, кўрқитиши, таҳдид қилишни бошлашди. Айни натижа. Полиция ходимларининг бу қайсар қиздан қаттиқ жаҳллари чиқди. Оддинига қўлларидан тутиб, силталашди. Кейин ура бошлашди. Қизнинг кўзларидан оқаётган ёш юзидағи чанг-тупроққа аралашиб, ифлос лойни юзага келтирас, ёрилган лаби четидан қон сизарди. Вужуди кўрқув ва оғриқдан титрарди, лекин шундай бўлишига қарамасдан ҳалиям жим эди. Бу ёщдаги болани шунчалик қўйнаш ақлга сифадими? Илтимос қилишди, унга ёмонлик бўлмаслигини айтиши. Агар дарди пул бўлса, пул кўрсатиши. Ниҳоят, охиратда ва улардан кўрадиганларини эслатиб қўйиш учун кичкинагина аванс беришади. Бироқ ҳеч бири таъсир қилмади. Қайсар қиз, Нуҳ дерди, аммо пайғамбар демасди. Ўғриларни ҳимоя қилишда давом этарди.

Ҳикоя шу ерга етганида Заҳро яна ичкарига кирди, лекин маориф мудири мавзуни ўзгартиришга сабаб тополмай, давом этганди. Бош муаллима гапга аралашди:

– Аnavи ўн бир ёшли ўғриларга йўл кўрсатган микроб ҳақида гапиряпсиз, шекилли, – деди. – Ҳақиқатан ҳам даҳшатли микроб. У яшаётган жамиятни фалокатга дучор қиласди.

Заҳро маориф мудирининг фикрларини билганилиги учун Шариф Халилбейга хитоб этарди:

– Тасаввур қилинг, бей афанди. Бир бола учбеш қуруш пул учун йўлкўрсатувчилик ва пойлоқчилик қиляпти. Полициянинг шунча ҳаракатига қарамасдан ўғриларни тутиб беришдан бош тортаяпти ва...

Тавфиқ Хайри бўш парталардан бирига ўтирганди. Кулги учун устозига қизиқарли саволлар берадиган ярамас талаба каби қўлини кўтарди:

– Пардон, пардон, устоз. «Ўғриларни тутиб бермади», деяпсиз. «Иттифоқдошларини, дўстларини сотишдан тортинди», десангиз янада тўғрироқ бўлмайдими?

Захро жавоб беришга тайёрланарди, бироқ негадир фикридан қайтди. Лабларини қимтиб турарди. Маориф мудири уни шундай қолдирмасдан гапни латифага буришга уринарди. Ўтирган жойидан эркатой бола ҳаракатлари билан давом этди. Овоз ва ҳаракатларида ора-сирада Захро хонимга тақлид қилаётганини кўриш мумкин эди:

– Ҳа, ўн иккига ҳам кирмаган бир бола етмиш беш қуруш пул учун ўғрига йўл кўрсатди. Балки ўша пулга ўйинчоқ ёки шириналик олмоқчи бўлгандир. Ёхуд ўзи ва укасига нон, хаста ётган бувисига дори олмоқчи бўлгандир. Минг афсуски, бу пулни бир эшикка келиб, бақириб, чақираётган одамга беради. Шу инсонийлик. Йўқ, йўқ, тўғрими? Ҳар нима бўлганда ҳам мақсади бу эмасди. Ўғрилик, барибир ўғрилик. Ҳа, мана шу жимитдек бола етмиш беш қуруш учун ўғриларга йўл кўрсатди. Уларнинг ҳаракатларига ёрдам берди. Кейин уларга охиригача содик қолишга ҳаракат қилди. Тақдири кулиб боқмади, қўлга тушди. Унга ўғрилар берган пулнинг уч-беш карра кўпини таклиф қилишди. Мана шу бир неча лира унинг учун миллион дегани. Боланинг ўша дақиқадаги руҳи ва ҳолатини ўйлаяпман. Бироз иккиланади. Айтса ҳам бу ишдан кутулади, ҳам яхшилик қилиб, Оллоҳни мамнун қилган бўлади ҳамда ўғрилар берган пулнинг бир неча бараварини қўлга киритади. Қанчалар яхши, тўғрими? Аммо бола етмиш беш қурушга ўша одамлар билан ҳамтовоқ бўлганлиги-

ни ўйлайди. Ҳали охиригача етишмаган, қоришиқ зеҳни, қоронғи руҳиятида бир нарса унга «бу аҳдга вафосизлик» эканлигини айтади. Бу ёмонлигини таъкидлайди.

Маориф мудири ва бош муаллима бир-бирларини ҳурмат қилишар, яхши кўришарди. Лекин улар келишолмайдиган баъзи бир нуқталар бор эди. Баъзан узоқ тортишишарди. Китоблардаги ҳаёт билан бирозгина бўлса-да алоқаси бўлган Тавфиқ Хайри фикрларини ҳимоя қилиш мақсадида азми қаттиқроқ, аммо бу мавзудан узокроқ бўлган дўсти билан мунозара қилиш учун очган бундай сухбатларда баъзан кучли мантиқ, баъзиде эса моҳирона сўзлар ва сафсаталар билан уни боши берк кўчаларга киритиб, унинг асабийлашиши ва жаҳл қилишидан роҳатланарди. Заҳро ўйлаганларининг тўғрилигига ишониш билан бирга бир бегонанинг ёнида мағлуб бўлишдан қўрқиб, оғзини очмасди. Шариф Халил Заҳронинг жаҳли чиққанлигини тушунганди. Шунинг учун ҳам худди унинг тарафи ни олаётганлигини билдириш учун Тавфиқбейга жавоб берди:

– Жаноб, бу гапларингиз менга сизнинг шойрон на хаёлларингиздек туйиляпти. Қўлингизда бўлса бу болага ифтихор мукофотини берар экансиз.

Маориф мудири ўтирган партасига яхшилаб жойлашиб олди. Бу сафар Шариф Халилбейга ҳужум қила бошлади. Бироқ сўзларининг асл нишони Заҳро эканлигини кўзи билан ишора қилгандан кейин:

– Жаноб, рухсат беринг бир савол билан мурожаат қиласай: бу бола фарзи маҳал, аҳволи яхши оиланинг қизи бўлганида, у яшайдиган жой душман истилосига учраган ёллардан бири бўлганида, тасодифан душман қароргоҳи ҳақида маълумоти бўлганида, бир кун уч ватандошини ўша қароргоҳга олиб борса, улар эса мамлакат учун фойдали

хужжат ва хариталарни ўғирласа, душман бу қизни қўлга олса, савол берса, жавоб ололмаса, қийнашса, яна сукут сақлаб, иродасини кўрсатса, бу болага ифтихор мукофотини бермасмидингиз?

- Ҳа, бироқ бундай сабаб йўқ...
- Заҳро хоним қизимиз-ку, унинг учун ҳайкал кўйилишини истаган бўларди.

Бу сафар Заҳро жавоб берди:

- Мамлакат йўлида исканжа кўрган бола бўлса, албатта.

Маориф мудири аста-секин ўрнидан турди. Увшиб қолган оёғини енгилгина силаб, юра бошлади:

- Яхши, лекин ҳамир ҳамир, ҳамиртуруш ҳамиртуруш. Бир неча йил олдин орамизда яшаган, йиглаган ва ўлган ҳақиқий бола билан мен тасвирлаган хаёлий болаларнинг руҳлари яқинлигига сабаб улар ака-уқадирлар. Муҳит ва тарбия усуларингизни ўзгартиринг. Бирининг қилганини бошқаси қилишига ҳеч қандай монелик қолмайди.

Тавфиқбей аста эшик томон юрар ва қулимсирарди:

- Мана шунаقا гаплар, Заҳро хоним қизимиз. Ҳақиқатан ҳам тушкун, руҳан эзилганларга озгири бошқача муомала қилинишини тушунаман, лекин бу жараёнда нотўғри тушунишлар ёхуд яхши тушунилмаганларнинг ҳам шу иш ичида қолишидан кўрқаман...

Бу гаплардан жуда ҳам асабийлашган Заҳро мажбуrlаб мавзуни ўзгартириди. Депутатга болаларнинг кўл ишлари, расмларини кўрсатиб, узундан-узоқ изоҳ берди. Бир оз ўтиб, мактабдан чиқишганида Шариф Халилбей:

- Ҳайрон қоладиган иш, - деди. - Менга айтишган Заҳро бу эмаскан.

Маориф мудири ўйланиб туриб:

- Менимча, шу... - деди.

— Заҳро ёлғон гапирмаган бўлса керак.

Тавфиқбей тил учидা:

— Ким билади? — деди.

Оз муддат гаплашмасдан кетишди. Кейин маориф мудири қатъий қаноат билан:

— Мен айтдим, лекин аминманки, у, — деди. — Гапларингизга қанчалик қизиққанлигини кўрмадингизми? Отаси ҳақида гапирганингизда ҳайрон қолди, сиз қайсарлик қилганингизни кўриб, жаҳли чиқди. Майли. Балки буни тушунишимиз мумкин-дир, аммо қариянинг оғир касал эканлигини айтган пайтингизда унинг муносабатига нима дейсиз?

— Сабабини айтди. Инсонийлик марҳамати.

— Аслида мана шу гали менга ёқмади. Нима кераги бор? Ҳозир бошқа нарсалар ҳам хаёлимга келяпти, Шарифбей. Заҳро билан доим мунозара ва тортишувларда бўламиз. Жуда ширин ва самимий гаплашган, ота-боладек дардлашган пайтларимиз ҳам бўлган. Менга шу пайтгача отаси ва ҳаттоқи оиласи ҳақида бир оғиз ҳам гапирмаганлигида бир сир бор эмасми? Кейин бу туманга шунчалик боғланиб қолиши, Истанбулга боргиси келмаслиги, ниҳоят 10–12 соатлик йўл узоқлигида бўлган Ватанини саккиз йилда бир марта зиёрат қилмаганлиги жуда ғалати. Минг афсус билан айтайки, бугунги кунгача бу менинг диққатимни тортмаганди. Ҳарҳолда оила сири бўлса керак. Кўрамиз, балки келажакда тушуниб етармиз.

Маориф мудири муаммони ҳал қилиш учун кўп кутмади. Икки кундан кейин Истанбулдан келган расмий телеграмма Заҳро хонимнинг отаси Муршид афаңдининг ўлим тўшагида ётганлигини, муаллиманинг тезда йўлга чиқиши лозимлиги ҳақида эди. Тавфиқбей мактабга бир ходимасини юборди. Заҳрони чақиртирди. Ўн дақиқадан кейин бош муаллима маориф мудирининг хонасига

кириб келди. Чөхраси сокин, бироқ мурдаларни кидек оқариб кетганди. Фавқулодда бир нарса ҳақида хабар олишини билар, сабр-матонатини йўқотмасликка чоғлангандек кўринарди. Тавфиқбей ҳаяжон ичидаги қолди. Бирдан айтишга сўз топмагани учун олдидағи шкаф тортмаларини очиб, улардан ниманидир қидирар ёки ўзини шундай кўрсатарди. Заҳро хонанинг ўртасидаги стол ёнида туради. Паст овозда:

— Мени чақирибсиз, афандим, — деди ниҳоят. Маориф мудири ўрнидан турди, телеграммани бармоқлари орасида букиб:

— Телеграмма олдим, — деди. — Тезда Истанбулга етиб боришингизни ёзишган.

Тавфиқбей ортиқча изоҳ беришни лозим кўрмай, унинг савол берини кутарди. Бош муаллима оғир-оғир қадамлар билан ёзув столининг ёнига келди, кўлини узатиб, маориф мудирининг бармоқлари орасидан букилган қофозни олди.

— Мумкинми?

Тавфиқбей телеграммани олиб қўйишиларидан кўркъандек бирдан кўлини тортиб олди. Заҳро янаям паст, аммо жуда секин овозда сўради:

— Вафот этибдими?

— Ким?

— Отам...

— Йўқ, хасталиги жиддийлашибди. Гарчи умид йўқ экан, аммо...

— Яна нимадир ёзишганми?

— Йўқ. Фақат имкони борича тезроқ Истанбулга боришингизни... мана, телеграмма.

Заҳро хоним қофозни олди. Хона етарли дараҷада ёруғ бўлишига қарамасдан деразага ўтирилди, сўзларни тушунишда қийналаётгандек қаарар, такрор-такрор ўқирди. Кейин кўлларини ёзув стили бурчагига таяди, деразадан узоқларга тикила

бошлади. Чөхраси шунчалар викорли ва сокин эдики, маориф мудири бундай пайтларда айтилиши керак бўлган одатий тасалли сўзларини тилига чиқаришга журъят қиломай, қараб турарди.

Хонага бир котиб кирди. Маориф мудирига бир қанча қоғозлар олиб келганди. Тавфиқбей уларни бирма-бир кўздан кечирди, имзолади. Индамасдан қайтариб берди. Яна ёлғиз қолишиди. Заҳро хоним ҳали ҳам ўша вазиятда эди. Маориф мудири:

– Дарҳол тайёрланинг, қизим, – деди. – Поезд (...) станциясига икки яримда келади. Ўн иккода бу ердан чиқсангиз, улгурасиз. Мен сизга битта машина топтириб бераман.

Заҳро уйқудан уйғонган каби бир силкинди. Маориф мудирига қаради. Ўзига келган, бир қарорга келганди.

– Раҳмат. Кераги йўқ.

Тавфиқбей кулоқларига ишонолмасди:

– Бу қанақаси, қизим?

– Шундай қилишим керак...

Бош муаллиманинг чөхраси тунд, кўзлари қоронги эди. Бу ёмонлик аломати. Маориф мудири уни жуда яхши биларди. Фикри ва касбига мос бўлмаган бир таклиф бўлган пайтда доим мана шу чөхраси тундлашар ва айтганидан қайтмасди. Маориф мудирининг хаёли борган сайин чалкашиб борарди. Шундай вазият қаршисида қатъий ҳаракат қилиниши кераклигини лозим кўриб, жиддий овозда:

– Падарингиз хаста, ҳатто аҳволи оғир. Сиз Истанбулга боришни истамаяпсиз. Сабабини айта оласизми?

– Маориф билан алоқадор иш бўлганида сира иккиланмаган бўлардим.

Заҳро бошлиғига нисбатан ҳазин ва мутавозе турарди. Тавфиқ Хайри мушфиқ ва бироз маҳзун табассум билан:

– Заҳро қизим, бу саволни маориф мудири эмас, сизни доим қизи, синглиси сифатида яхши кўрадиган бир дўстингиз сўради. Шунинг учун бу жавобингизни қабул қилмадим.

– Узр сўрайман, Тавфиқбей. Айб қилдим, лекин маъзур тутасиз. Сиз билмайсиз. Хаёлларим чалкашиб кетган пайтда...

Давом этолмади. Лаблари титрашни, йиглашни бошлади. Аммо негадир ҳозир бу ожизлигини, кўз ёшлирини яширишни лозим топмади, фақатгина бошини бир томонга эгиб олганди.

– Тавфиқбей!.. – Заҳро илк марта унга мана шундай мурожаат қиласади. Унинг иродаси синганди. Узук-юлуқ гапира бошлади: – Ўтган куни сиздан ҳақиқатни яширгандим. Отамни инкор қилдим. Бироқ бу бутунлай ёлғон эмас. Муршид афанди оталик ҳаққи қолмаган бир... бир бечорадир. Бечора деяпман, аслида унга лойик сўзни айтишга тилим бормаяпти. Балки ҳозир вафот этгандир.

Оёқда туришга қуввати қолмагандек, стулга ўтирди. Пешонасида тер оқаётган бўлса-да, давом этди:

– Бу одам оиламизни маҳв қилди. Ўзимни зўрға кутқариб қолдим. Бу ҳам катта қийинчилик билан. Сиз билмайсиз. Саккиз йил олдин ёнфиндан, бузғунчиликдан қочган каби ўзимни унуттирдим. Тўғрироги, шундай деб умид қиласман. Чунки мен учун ҳаётимда бир доғ бўлган бу одамнинг ўлими янайм каттароқ доғ бўлади. Бугун сиз билган ҳақиқатни эртага бошқалар ҳам билади. Одамлар ичida юзимни қўлим билан бекитиб юришга мажбур бўламан. Ҳолбуки, мен очиқ юз билан яшашга лойик инсонман.

Заҳро ваҳщий бир фуур билан бошини кўтарди, тирноқларини ҳовучлари ичига букиб, муштларини сикди:

- Ўз инсонийлигимни, ўз ҳақ-хуқуқларимни унудим. Ҳаётимни бошқаларнинг саодати учун бағишладим. Ўзимни ўз ихтиёrim билан энг осон амаллар, завқлардан маҳрум қилдим. Ёш болалагимдан бери чидадим, ҳаракат қилдим. Бу маҳрумликлар мана шу боғни тозалайди деб ўйлардим. Ҳолбуки, очиқ юз билан яшашга энг лойиқ инсонман. Бу гапни айтганим учун мени айблай олмайсиз. Мехрим қаттиқлиги учун маъзур тутинг.

Бу кучли асаб бўҳрони эди. Муаллиманинг кўзларида ёш қуриган, ёноқлари янада тортилган, овози тикилиб қоларди. Афсуски, тамом бўлган пайтда ҳам у ўзини бирдан кўлга олар, кутилмаганда ўзига ўзи ҳоким бўла оларди. Секин-аста ўрнидан турди, билакларини яна столга тиради ва совуқ ҳамда сокин бир сукунат билан:

– Истанбулга боролмайман, – деди. – Бу Муршид афандини танимайман. Танимаслик учун эса ўзимни ҳақ деб биламан. Модомики, ўлар экан... Бир чеккага чиқиб, ўзини ўзи ўлдириши мумкин эди. Хуллас, бундай дақиқада биз юзма-юз бўлолмаймиз.

Шу гапларни айтгандан кейин маориф мудирига енгилгина бош эгди ва ташқарига чиқиб кетди. Тавфиқ Хайри уни чукур сукунат ва ҳайрат ичида тинглаган, айтишга сўз тополмасди. Янаям аниқроғи, у билан бу масала юзсидан ортиқча гаплашгиси келмаганди. Қалбida тушуниб бўлмас сиқилиш бор, нохушлик, оғзида эса аччиқ таъм қолганди. Бош муаллиманинг ҳаракатларини оқлай олмасди. Тафсилотларини билиш билан бирга бундай саргузаштни тахмин қилмаганди.

Бу Муршид афанди ёмон одам бўлса керак. Оиласини эзган, балки Заҳро айтганидек, оиласидаги ўлимлар, сукутларга сабаб бўлганди. Бу ғайратли ва номусли қиз ҳам у сабабли кўп азоблар тортганлиги аниқ, лекин шундай бўлса-да, ўлим тўшагида ётган

бир ота эди. Шундай вақтда кинлар унутилар, бунга зид равища энг яхши дамлар ёдга олинади.

«Модомики, ўлар экан... Бир чеккага чиқиб, ўзини ўзи ўлдириши мумкин эди». Инсон бу гапни ёқтирийдиган, доим зиён қўрадиган бошқа кишига, ҳатто отаси бўлса ҳам айтиши мумкин, аммо унинг вафот этган ёки ўлим тўшагида ётган пайдада эмас. Маориф мудирининг Заҳродан ҳафсаласи пир бўлганди. Чикаётгандада унга индамаганинг сабаби ҳам мана шу эди. Ўрнига ўтирди, берилиб, бироқ кайфиятсиз ишлай бошлади.

Маориф мудири бир соатдан кейин тушликка чиқаётганди. Зинағояда бош муаллима билан яна учрашиб қолди. Заҳро кийиниб олганди. Кўлида сумка бор эди. Кўриниши жуда сокин. Бироз олдинги воқеадан уялгандек, бошини эгиб:

– Ўйлаб кўрдим, боришга қарор қилдим.

Тавфиқ Хайри ҳайрат билан:

– Жуда яхши, – деди. Кейин бир ходимани чақирди. Заҳрони икки соатлик масофадаги станцияга олиб бориш учун машина топишларини тайинлади. Тик турган ҳолда 3-5 дақиқа гаплашиши, аммо бу сафар суҳбат фақат иш ҳақида борди. Бўлиб ўтган воқеа ҳақида бир нарса айтишдан иккovi ҳам торгинди.

Атрофга қоронфилик чўкиб қолганди. Вагонга тунги ҳашаротлар тўлиб қолмаслиги учун чироқлар ўчирилганди. Заҳро бошини ойна бурчагига суюб, кечани томоша қиласди. Қаршисида 4-5 ёшли неварасини тиззасида ухлатаетган қари аёл паст овозда ёддан тиловат ўқирди. Бироз олдин бу аёл Заҳрога роса дардини тўкиб солганди.

Олти йил олдин қизини Онадўлининг кичкина туманига турмушга берган. Куёви кўп ичадиган ва ахлоқсиз котиб экан. Бечора қиз олти йил давоми-

да ана шу аҳмоқнинг қаҳрини тортгандан кейин ётиб қолибди. Онаси унинг сўнгти кунига етиб кела олибди. Неварасини бу алкаш отасига ташлаб кетишига кўнгли бўлмай, уни ҳам Истанбулга олиб кетяпти экан. Аёл қизидан кейин яшашни истамасди, лекин бу болани катта қилиш учун ҳаётга тўрт қўл билан ёпишиш унинг вазифасига айланганди. Заҳро уни чуқур ҳамдардлик билан тинглаб, унга тасалли берган, бувисининг тиззасида ухлаб ётган кичкина етимнинг жингалак соchlарини узоқ силади. Поезд қоронғи жойдан ўтиб борарди. Шомдан бери тўхтамасдан эсаётган шамолнинг овози бепоён денгиз ҳиссини берарди...

Фақатгина уфқда, кам юлдузли само этагида қатор бўлиб тизилган тоғлар кўриниб туарди. Чироқлари ўчмаган бир-икки деразадан тўкилаётган чанг аралаш енгил ёруғлик ета олган жойгача бўмбўш далалардаги дараҳт учларини ёритиб, сўнарди. Поезд билан мусобақалашаётгандек учайдиган улкан қушнинг сояси вақти-вақти билан ана шу ёруғлик ичида чопди, кейин аста-секин ортда қолди ва йўқолди. Заҳро кўзларини юмди. Ўтган кунларини хотирлай, кўра бошлади. Хотираларнинг энг яхшилари – эскилари эди.

Болалигининг илк йиллари жуда ҳам яхши ўтганди. Ундан кейин азоблар, умидсизликлар, исёnlар билан тўла бир давр бошланди. Ниҳоят, маънавий фалаж бўлган бу азоблар тинган, «мен» и йўқолган, энди бошқалар учун ўйлашни ва яшашни бошлаганди.

Болалиги Беларбегидаги эски бир саройда ўтганди. Бу саройга икки ёндаги баланд-хароб деворларига ўтлар битган, бўш, доим сув босиб ётадиган кўчадан темир эшик орқали кириларди. Боққа доим соя солиб турадиган баланд дараҳтлар орасида ганчкор қирраларининг бўёқлари кўчиб

кетган юксак деразаларнинг бир қисми пардасиз эски бино, ичкарида түшама тахталари уриниб қолган диванлар, кичкина рангли ойналари синиб тушган айвон... Ганч туширилган тутқиchlари түкилай деб турган зинапоялар...

Заҳро бу уйга доим келиб турадиган меҳмон болалари билан диванда ўйнарди. Товонининг бир қисми ичкарига тушадиган ёмғир сувларидан ўчиб кетган, бир қисми парча-парча линолиум ҳолига келиб қолган расмлар ҳали ҳам кўз ўнгида.

Кейин оиласи. Денгизга қараган деразанинг ёнига жойлаштирилган каравот устида доимо бошида рўмоли билан тикиш тикадиган ва Қуръон ўқийдиган бувиси. У қанчалар кўнгли тоза аёл эди. Дунёда авлодларини масъуд кўришдан бошқа бир орзуси йўқ эди. Аммо не чораки, қизлари ахлоқли одамларга тушмади. Катта қизи Рухсорнинг эри тужжор эди. Ўзига тўқ одам бўлса-да, бироқ хотинига нисбатан золим эди. Бир неча марта уни соchlаридан тортиб, ерга судраб, урганди. Кейин жуда ҳам маст бўлиб келган бир кеча бечора аёлни тўппонча билан отиб қўйган. Бу одам ўн беш йилга қамоққа маҳкум қилиниб, Акка зиндонига юборилган, бир-икки йил ўтиб, ўлим хабар келганди.

Заҳро холаси Рухсорни танимасди. Унинг чехрасини фақатгина бувисининг хонасида турган расм орқали биларди. Дардли она фарзандининг расмига қарашга кучи етмаслиги сабабли бу хонага сира кирмасди. Бечора Рухсор холасининг нималар кўрганилигини, қандай ўлганлигини бувисидан эшитганди. Қиши кечаларида такрор ва такрор айтиб бериладиган бу фожиа қари аёл ва неварасини соатлаб йиғлатарди. Ўша пайтлардаёқ Заҳронинг эркаклардан кўнгли қолганди. Бувисига ўлгунча турмушга чиқмаслигини айтарди. Унинг назарида

эркакларнинг ҳаммаси золим ва қотил эди. Катта бўлиб, улар орасида зиён етказмайдиган инсонлар ҳам борлигини билганди. Бироқ барибир эски хоти-ралар ўчиб кетмаганди. Турмушга чиқиши тўғриси-да ёшлигида берган қарорига ҳали ҳам содик эди. Соchlарига оқ, оралагани, юзларига енгил ажинлар тушганлигига қараганда бу қарордан қайтишига вакт ҳам қолмаганди. Келажакда ёши ўтган қари қиз сифатида балки болалар хонасида, балки таътил вақтига тўғри келиб қолса, кимсасиз мактаб хонасида ўлар... Рухсор холасидан 4–5 ёш кичик онасининг ҳам ҳаёти яхши ўтмаганди. Ҳатто баъзи жиҳатларда у опасидан ҳам бадбаҳт ҳисобланарди. Чунки холаси ёшлигида тўппонча ўқидан ўлган бўлса, онасининг қийин ҳаёти узоқ чўзилганди.

Заҳро бу кеча онасини ўша пайтдаги аҳволда кўрарди. Қанчалар ширин аёл эди. Шунчалик ёш эдики, уларни бирга кўрганлар опа-сингил деб ўйлашарди. Ҳозир тушуниб етишича, онаси жуда нозик ва асабий эди. Тез кайфияти кўтарилар ва тезда маъюсланаарди. Уни тушунадиган, қадри-ни биладиган одамга тушганида онаси атрофда-гиларга баҳт-саодат тарқатишига шубҳа йўқ эди. Афсуски, Оллоҳ уни ҳам аҳмоқ, хотинбоз ва кўп ичадиган одамга раво кўрганди. Эри топган-тут-ганини майшатга сарфлар, уйига яrim кечаси қайтарди. Оёқда туролмайдиган даражада маст бўлса ҳам ўша пайтда хотинига минг турли зулм қилиш йўлини топарди.

Заҳро болалигида бувисининг бағрида ухлар экан, онасининг фарёдларини, қичқириқларини эшитиб, уйғониб кетганлигини эсларди. Бу дардли овозлар ҳали-ҳануз унинг қулоғи остида жаранг-лаб туарди. Қари буви билан кичкина қиз ётоқ-хоналарида бир-бирларини бағрига босиб, йиғлаш

ва дуо қилишдан нарига ўта олишмасди. Кечанинг бир қисмини ана шундай фарёллар ва кўз ёшлар билан ўтказган Меведдет хоним эртаси куни энг баҳтили аёл каби уйгонарди. Ёмғир ва тўфондан кейин отган порлоқ тонг каби. Бечоранинг ягона тасаллиси кундузлари саройни сира ҳам бўш қолдирмайдиган меҳмонлар эди. Қўшнилар нозик кўнгил ва ҳазилкаш аёлни жуда яхши кўришарди. Бошига фалокат тушса опа ёки синглиси каби унга тасалли беришарди.

Улар орасида Месадет хоним дегани бўлардики, Меведдет учун иккинчи опа бўлиб қолганди. Заҳро уни Месадет хола дерди. Унинг Нежиббей исмли укаси бўларди. Иккиси ҳам савобталаб, меҳрибон инсонлар бўлиб, бу кибор оила уларга жуда кўп яхшиликлар қилган эди. Нежиббей дангасалиги сабабли ишдан ҳайдалган. Муршид афандини ўз қарамоғига олган ва унга муҳим ишни ишониб топширганди, лекин у ёрдам кўрсатган қўлни тишлаш билан жавоб қайтарадиган одам эди. Валинеъматига иш вақтида жуда оғир ҳаракат қиласди. Бунга қўшимча равишда Месадет хонимни уларнинг уйига келиб-кетишини ман қиласди. Бошқа бирор бўлганида уларга бошқа қайрилиб ҳам қарамасди, аммо Месадет хола ва Нежиббей дунёда тенги йўқ яхши инсонлар эди. Муршид афандининг бу буйруқлари ва таҳдидларига қарамасдан яна яширин уларни кўриб кетарди, Заҳро у пайтларда яхши-ёмоннинг фарқига бормайдиган ёшдаги бола эди. Шунга қарамай бу иккى оила ўртасидаги дўстлик, вафо ва шафқатни ўзича тушунарди. Уларга худди қариндош каби бўлиб қолганди. Нежиббей Заҳрони уни ҳақорат қилган одамнинг қизи эканлигини хаёлига ҳам келтирмас, тиззасига олиб, ўз фарзанди каби эркалатар, унга соввалар берарди. Барча

бадбаҳт болаларда бўлгани каби Заҳрода ҳам одат бор эди. Ўша ёшдаёқ бу оила билан яширин алоқа қилишаётганлигини отасидан бекитиш кераклигини биларди. Уйга меҳмон келмаган пайтда хонасига қамалиб олар, соатлаб ўзига ўзи уд чаларди.

Заҳронинг ўн бир ёшдаги опаси бўларди – Фериҳа. Ўрталаридаги фарқ тўрт ёшни ташкил қилса-да, бу икки опа-сингил унчалик яхши келишишмасди. Фериҳа катта бўлиб, кичрайиб қолган боладек эди. Ўз тенгдошларидан кўра ёши кичик қизларни ёқтиради: ўйнашни ёқтирмасди. Ўйинчоқлари ойна-тароқ, ҳар хил тақинчоқлар эди. Диwanning бир чеккасида маҳсус жойи бўларди. У ерда соатлаб соchlарини тараш, кўз ва лабларини бўяш билан машғул бўлар, бўйнига тақинчоқлар тақиши билан вақтини ўтказарди. Бу ишларини якунига етказгач, ҳалинчаги синган креслога ётиб олиб, онаси уд билан айтган ҳазин қўшиқларни ингичка овози билан такрорларди. Отасининг зулмига қурбон бўлганлардан бири мана шу қиз эди. Бечора ўйнаб-кулишни, ясан-тусан қилишни истарди, аммо Муршид афанди уни ҳамма нарсадан маҳрум қилганди.

Гарчи ўзи фоҳишаларга дунё қадар пул сарфласа ҳам унга бир жуфт пайпоқ олмаслик учун минг дарадан сув олиб келарди. Заҳро опаси ўранган кунни эслайди. Минг заҳмат билан ипак кўйлак ва оёқ кийими олиб берилганди. Бечора қиз ўша ҳавас билан Бейкўздаги бир қариндошиникига бориб, бир кеча қолиши керак эди. Муршид афанди ўша куни йўқ жойдан муаммо чиқариб, ёмғир баҳонаси билан уни бандаргоҳдан қайтариб олиб келганди. Заҳро янги кўйлак ичидаги бирданига улғайиб қолгандек, ёш қиз кўринишидаги опасининг ўзини диванга қандай отганлигини, бир неча соат юзини

күттармасдан қичқирганлигини қалби парчаланиб эслайди. Муршид афанди ўша куни қизининг ҳаттоки күчага чиқишини ҳам тақиқлаб кўйди.

Бечора қиз уйда зерикканидан жинни бўларди. Қўшнилар унинг аҳволига раҳми келиб, уни яширинча айлангани олиб чиқишиарди. Бир куни қўшнилар билан Ададаги бир тўйга борди. Муршид афанди буни билиб қолса, уйда қиёмат бўлиши аниқ эди. Шунинг учун ҳам Захрони бувисининг бағридан олиб, опасининг хонасига ётқизишиган эди. Муршид афанди баъзан қизининг хонасига кириб турарди. Ўша кеча ҳам агар шу ишни қила-диган бўлса, Фериҳанинг ётогини бўш кўрмайди, Захрони катта қизи деб ўйлади.

Захро ёлғиз ётишга ўрганмаган эди. Кўрқарди. Дадаси хонага кирса, кўрмасин дея юзини кўрпа билан ёпиб олган, фақатгина опасиникига ўхшаш соchlарини очиқ қолдирганди. Буни унга ҳеч ким айтмаганди. Кичкина бўлишига қарамасдан бунга ақли етганди. Бироқ қизча бир нарсани ўйламаганди: кўрқувдан йиғлаётганда чиқадиган овозни отаси эшитиб қолишини...

Одатдагидек ярим кечаси уйига келган Муршид афанди маст бўлса-да, бу овозни эшитиб, хонага кирди:

– Нима бўлди, нега йиғлаяпсан, касалмисан?

Захро бу саволга жавоб бермаслик учун юзини ёстиқقا буркади ва ўзини ухлаётганга солди. Бир кўл аста-секин кўрпани очди. Бўйнида иссиқ, нафасни сезди. Захро йигирма йиллик мозийга оид бўлган бу рўёга шунчалар берилиб кетгандики, ўша илиқликин ҳозир ҳам бўйнида ҳис қилгандек, ўрнидан сакраб туриб кетди. Атрофига қаради. Вагондаги етим бола ора-сирада йуталиб ухлар, поезд бир маромда ўз йўлида давом этарди.

Муршид афанди ўша кечада ўзини билмайдиган даражада маст эди. Шунчалик эдики, ётоқдаги қизнинг кичкина қизи Заҳро эканлигини сезмаган, кўрпани яна ёпиб, фудрана-фудрана чиқиб кетганди. Нимжонгина қизнинг нозик танаси бу ҳолга қандай чидасин? Фериҳа ўн бешта кирмасдан ўлганди. Заҳро опаси ўлган куни жуда яхши хотирлайди. Муршид афанди ўша куни негадир уйда эди. Саройнинг олдидаги бандаргоҳда қўллари чўнтағида айланар, тинмасдан сигарет чекарди. Ажойиб ёз куни. Сарой олдидан ичидан ёқимли мусиқа тараляётган, байроқлар билан безатилган кема ўтиб борарди. Заҳро дутоналари билан унга қаратса рўмолча силкирди. Кема юзага келтирган тўлқинлар соҳилдаги синиқ тошларни намлостида давом этаркан, тепада кўрқинчли оҳ-воҳ кўтарилиди.

Муршид афанди оғзидағи сигарет билан бошини кўтариб, деразага қараган, кейин секин-аста ичкарига кирган ва зинапояга қараб йўналганди. Тепа қаватда одамнинг этини жунжикитирувчи сахна пайдо бўлганди. Дардан жинни бўлаёзган буви ва она бу золим инсонга қарши исён қиласар, ваҳшиёна овозларда «қотил, қотил» дея ҳайқиришарди. Аёллар уни ўлимига сабаб бўлган қизнинг хонасига киритишмади. Фериҳанинг ўлимидан сўнг икки ой ўтмасдан Муршид афанди Заҳрони ойда бир марта чиқиши мумкин бўлган Марабет мактабига ёздиради. Мақсади бувиси ва онасини бутунлай ёлғиз қолдириш эди. Уларга бу ёмонликни қилиш учун мактабга пул тўлашдан ҳам қайтмаганди.

Муршид афанди мана шунаقا ёмон одам эди. Бола узоқ муддат мактабга ўргана олмади. Кечалари Марабетларнинг ҳеч нарсаси йўқ ва совуқ ётоқхонасида бувисини излаб, йифларди. Қария аёл бир неча марта уни кўргани мактабга келди, аммо мудир бечорани: «Отаси қаттиқ тайинлаган,

ҳеч ким билан күриштира олмаймиз!» деб қайтарғанди. Буви онда-сонда мактаб қаршисидаги айвонда айланиб юрар, неварасининг деразадан қарашини кутарди. Заҳро бу мактабда уч ярим йил ўқиди. Бироз мағрур бўлишига қарамай, яхши қиз эди. Муаллималар унга оналик меҳрини кўрсатишганди. Бир неча яқин дугонаси ҳам бор эди. Бу ерда етарлича бахтли ҳаёт кечириши мумкин эди, лекин уйидан тез-тез кўнглини вайрон қилувчи янгиликларни эшитарди. Онаси узоқ хасталикдан кейин вафот этганди. Удан кейин бувиси ҳам касал бўлди. Бечора аёл йиллаб касалхонада ётди.

Заҳро ўн беш ёшда мактабни битирди. Унга қўл узатадиган одам йўқ эди. Ҳамма яқинлари ўтиб кетишган, отаси қамоқда эди. Ё очликдан ўлишга ёки сукут сақлашга маҳкум пайтида, бир тасодиф унга ёрдамга келди. Дорулмуаллиматга имтиҳон орқали талаба қидиришаётганди. Заҳро қўлида мактабдан олган гувоҳномаси, сумкасида бир нечта китоб, дугоналаридан ёдгорлик бўлиб қолган бир-икки расм билан мактабга борди. Ўша ёшдаёқ у қатъиятли ва оғир-вазмин бир қиз эди. Мактаб қаршисидаги сотувчидан бир нечта марка сотиб олди, имтиҳонга кирди ва ютиб чиқди. Ёш қизнинг Дорулмуаллиматдаги ҳаётини битта сўз билан хулоса қилиш мумкин эди: ишлаш...

Китоблардан бошини кўтармас, ҳеч ким билан яқин бўлмасди. Унинг ёшидаги болаларга хос бўлган ўйинқароқлик, шўхлик ва енгилтакликдан унда асар ҳам йўқ эди. У худди ёши катта одамдек эди. Унинг қалби барча севги-муҳаббатларга ёпиlgанди. Дорулмуаллиматда ўтказган беш йили давомида отасидан хабар бўлмади. Фақатгина унинг қамоқдан чиққанлиги ва ҳаётини яна ич-килиқ билан ўтказаётгандигини биларди. У қизини сўраб-суриштириб, бир марта ҳам мактаб-

га келмади. Заҳро унга бир гал бозорда, бир гал эса айлангани чиққанида тасодифан дуч келган, кўз-кўзга тушганди, лекин Муршид афанди қаттиқ маст эди. Оёқда туролмасди. Сочини соқолидан ажратиб бўлмасди. Кийимлари бир аҳвол. Ола-кула кўзлари билан қизига қараган, аммо афусски, уни таний олмаганди. Заҳро ўша дақиқада ўлиб қоламан деб ўйлади. Ахир бу одам қизим деб ёнига яқинлашганида нима бўларди? Мактабда уни етим деб билишарди.

Заҳро ўзини дугоналарига отам йўқ деб таништирганди. Ўз қадр-қимматини биладиган одам учун оиласини инкор қилиши ва етим бўла олмаслигини жуда яхши биларди, чунки у отасининг айби фақатгина фақирлик ва ночорликдан иборат бўлса, ундан уялмасди. Бильакс, унга раҳми келар ва яхши кўрарди, бироқ у инсоният учун юз қораси эди..

Заҳро севиш ва севилиш учун туғилган бола эди. Кичкиналигида мушук болачалари каби одамнинг пинжига суқилиб келаверарди. Бир сония кулиб, унга қарашиб, бошини силаш уни асир этишга етарли эди, лекин бу истеъоди бора-бора сўниб қолди. Уни Дорулмуаллиматда қаттиқ ўқийдиган, жуда оғир ва босиқ, аммо маҳзун, совуқ бир қиз сифатида билишарди. Ҳеч бир дўст ва дугонанинг кўзига кўзи тушмаган бу қора кўзлар руҳиятининг зиллатини ва азобларини улкан сирдек яширганди.

Мактабни битиргандан кейин Заҳрога Истанбулдан ер бермоқчи бўлишди, аммо у рози бўлмади. Онадўли томонлардаги бир вилоятга юборилган дугонаси билан бирга кетди. Талабалигидаги баъзи кечаларда ўзи билмаган жойлар, бегона инсонлар орасида йўқолиб қолган болалар ҳақида ўйларди. Улар бир жиҳатдан бахтироқ эди. Ҳеч ким уларга нима бўлганлигини билмасди. Ҳеч ким бошқаларнинг айб ва жиноятини уларга юкламас-

ди. Ўз ҳаётларини ўзлари истаганларича қуришлари мумкин, ҳаммаси ўз қўлларида эди.

Заҳро (...)га келгач, ўзини ана шу йўқолган болаларга ўхшатди. Янги мактабни, янги дугоналарини ва янги талабаларни бегона қилмади. Зотан, Истанбулда тупроққа айланган икки яқини хотирадан бошқа нима қолдиришганди? Кимсасиз одамга жойни алмаштиришнинг унчалик ҳам катта фарқи йўқ эди. Шунинг учун ҳам Заҳро (...)да ўзининг бор кучини мактабга берди. Секин-секин борлигини, ўзини унутди. Бошқалар учун ишлайдиган машина каби бўлиб қолди. Тинч ва азмкор эди. Қувватли мантифи бор эди. Бошида дуч келган мушкулот уни енга олмади. Ёшлигидан қўп ишлашга ўрганган. Унга яхши муомала қилгандарга яхши муносабатда бўлди, лекин ноҳақлик ва зулм қилишни истаганлар олдида ожизларча бўйин эгмади. Аксинча уларга қарши қаттиқ туреди. Натижада ҳали ёш қиз бўлишига қарамай, шаҳарнинг энг обрўли шахслари қаторига кирди. Ҳамма уни ҳурмат қиласи. Яхшилар яхши кўради, ёмонлар эса шайтондек қўрқишиади. Ўз файрати ва тўғрисўзлиги сабабли қўлга киритган бу муваффақияти унга ғуур берарди. Заифлик, ожизлик, иккиланишнинг жуда катта душманига айланганди. Ҳамма, агар астойдил истаса, ўз ҳаётини истаганидек қура олиши, идора қилиши мумкин. Ёмонлар ва руҳи тушкунларга раҳм қилиш унинг учун маъносиз бир минфирлаш эди.

Поезд бир станцияда тўхтади. Бу ер қоронғи, бўм-бўш қирлар орасидаги кичкина тош бино эди. Эшиги тепасида ёниб турган чироқнинг сўниқ нурида бир нечта одамлар ҳаракати кўринарди. Узоқдан маневр қилиб келаётган локомотив узук-юлук овоз чиқарар, йўл четида чироқ кўтарган маъмурлар айланиб юарди. Кун ҳаяжонлари ва

поезднинг силкинишлари Заҳрони қаттиқ чарчатганди. Қисқа тұхташ унинг хаёлига мұваққат сүкунат олиб келганди. Кечанинг борған сайин ортиб бораётган салқынлигига қарши кийимга яна-ям қаттиқроқ үраниб, бошини дераза бурчагига ташлади.

* * *

— Бир кун аввал келсанг бўлмасмиди, қизим? Марҳум вафотидан уч-тўрт соат олдин хуши-ни йўқотди. Бошқа ўзига келмади. Ўшанда ҳам «Заҳро, Заҳро» деб инграрди. Аёлим «Бечора изти-роб чекяпти. Жон беролмаяпти. Қизининг бирор нимасини олиб келсак, балки руҳи жойига тушар», деди. Сандини очдик. Нарсаларини титдик. Қў-лимизга бир тасма тушди. «Балки Заҳро хонимни-кидир», дедик. Аёлим «Муршид афанди, қаранг қи-зингизнинг лентасини олиб келдик. Ҳидланг, қўнг-лингиз жойига тушади», дея қулоғига бақирди. Лентани юзига қўйдик. Бунаقا ишларга менинг унчалик ҳам хушим йўқ, аммо бечора одам анча тинчланди. Бироздан кейин нафас олиши тўхта-ди. Ўлаётгандан қийналмади, қизим. Қани энди яна бир кун эртароқ келсанг эди.

Аюбсултоннинг хароб бир маҳалласидан ўти-шаётганди. Веҳби афанди чўлоқ оёғини қийналиб босар, тез-тез ҳассасига таяниб, тўхтар, Заҳро қў-лида кичкина сумкача билан уни таъқиб қилар, чеҳраси асабийлашган, кўзлари қоронфи, бирор сўз демасди.

Бу Веҳби афанди етмиш ёшлардаги нафақада-ги ҳарбий котиб. У хотини билан бирга Аюбсултон-даги эски бир уйда яшайди. Веҳби афандининг Муршид афанди билан узоқ қариндошлиги бор. Заҳрони Истанбулга чақирган у эди. Заҳро Аюб-султонда Веҳби афандининг уйини қандай қиди-

ришни билмай боши қотиб турганда у билан учрашиб қолди.

Кечки пайт эди. Қария уни тор, қоронғи, пастга қараб кетадиган күчалардан уйига олиб кетар экан, гапириб кетарди:

– Неча йиллардан бери уни на күрган ва на хабар олғандим. Икки ҳафта олдин Вафода яшайдиган бир қариндошимницидан қайтаётгандим. Зейрек томонга борадиган йўлда уни тасодифан учратиб қолдим. Боши очик, оёқлари яланг эди. Энг камбағал тиланчилар ҳам бундай кийинишмайди. Вужуди устухон, сочи ва соқолида бир дона ҳам қора тук йўқ эди. Ёнига яқинлашдим. «Муршид, сенмисан? Бу нима аҳвол?» дедим. Мени таниди. Эшитилмайдиган овозда: «Касалман, овозим чиқмаяпти», деди. Лекин гапираётгандан нафаси тиқилар, кўкраги хирилларди. «Мана қилган ишларинг ўзингга ёқялтими? Ниҳоят ўзингни мана шу аҳволга солдинг?» дедим. Юзимга қаради. «Мени тинч қўй-да, йўлингда давом эт», деди. Айрилдим, кета бошладим, аммо оёқларим орқага қайтарди. Уни шу аҳвolda, йўл устида ташлаб кетишга кўнглим бўлмади. Қариндош эмас, етти ёт бегона бўлса ҳам бу бечорани бундай ҳолда ташлаб кетиб бўлмасди.

Веҳби афанди Заҳронинг бу сўзларни ўзига олишидан қўрқди:

– Қаричилик, хоним қизим, – деди. – Инсон қаригандан кейин асаблари бўшашади, ҳар нарсага раҳми келадиган бўлиб қолади. Нима бўлганда ҳам қайтдим. Муршид афандини кўлидан ушлаб, уйига олиб келдим. Зотан, бир неча кунлик умри қолганлиги аниқ эди. «Ҳеч бўлмаса кўчада ўлмасин», дедим. Мен ҳам, хотиним ҳам факир инсонлармиз. Ҳажга борадиган, закот берадиган ҳолимиз йўқ. «Ҳеч бўлмаса шугина савобни қилайлик», дедик.

Веҳби афанди уйига келгунча Заҳрога отаси-нинг касаллигини ва ўлимининг бутун тафсилотларини айтиб берди. Муаллима жавоб бермасдан тинглар, орада бошини силкиб қўярди. Жанозани ўқиш учун қизининг келишини кутишганди. Веҳби афанди Заҳрони айвонлари тўкилиб кетган хароба бир уйга олиб кирди. Могор ва рутубат ҳиди келаётган тупроқ ҳовлидан олиб ўтди, зинаси пастак хонага олиб кирди. Бу ерда боши ўралган икки аёл ўтиради. Бири Веҳби афандининг қари хотини, яна бири эса жанозага келган қўшни аёл. Аёллар Заҳрони хафақон чехра билан кутиб олишди. Веҳби афандининг хотини муаллиманинг юзларини силади, қўлидаги сумкасини олиб, эшитиб қолишлиаридан қўрққандек, паст овозда:

– Бошинг омон бўлсин, қизим, бу дунё шундай,
– деди. Нариги аёл:

– Дунё, дунё! Эртами-кечми ҳаммамизнинг бошимизга тушади, – дея нола қилди. Ўртадаги эшикда енгилгина шам ёруғи кўриниб турарди. Веҳби афанди тараддуд билан:

– Қизим, марҳумни кўришни истайсанми? – деди.

Заҳро кун бўйи орттирилган ҳорфинликни энди хис қилаётгандек елкалари чўккан, боши ёнга эгиленгандек ҳолда эшикка узоқ тикилиб қолди. Кейин бирдан жонланди. Чехраси, қарашлари қатъийлашди. Асабий овозда:

– Йўқ, ҳожати йўқ, – деди.

Заҳронинг йиғлаб, хонага отилишини кутган аёллар ҳайрон қолишлиди. Веҳби афанди меҳмонни ўтирадиган хонага олиб кирди. Қўшни жойнамозни тузатиб, енгилгина дуо ўқиди ва ён томонга ўтди. Веҳби афандининг хотини Заҳронинг чарчаб келишини билиб, унга иссиқ шўрва пиширганди. Сукут ичра овқатланишиди. Дастурхон устида эски

соат чиққиллар, жасад олдидаги аёлнинг баланд овозда Қуръон тиловати эшитилиб турарди.

Заҳронинг сукут сақлашини Веҳби афанди ва хотини чарчоқ аломати деб билишди, аммо овқатдан кейин тетик ва жонли овозда гапира бошлигач, қариялар ҳайратга тушишди, ҳатто бироз жаҳллари ҳам чиқди. Чунки ҳатто бегона киши ҳам ўлик бор уйда бунчалик лоқайд ва сокин бўлолмасди. Веҳби афанди гапни яна Муршид афандига буриб:

– Заҳро хоним қизим, сандик ичида марҳум падарингизнинг бир нечта нарсалари бор. Бу сандик нимадир бўлиб, дўстларидан бирининг уйида қолдириб кетилибди. Марҳум хасталигини эшитгач, уни олиб келди. Ҳаётдаги ягона фарзанди бўлганингиз учун энди улар сизники. Мана бу сандик нинг калитлари, қизим.

Қария бир латта парчасига ўралган чанг калитни узатди. Заҳро тезлик билан қўлини тортиб олди:

– Йўқ, йўқ, – деди. – Бу одам билан бирор муносабатни қабул қилолмайман. Муршид афандининг нарсаларини эртага қабристон ишчиларига берасиз. Мабодо қарзлари бўлса, уларни албатта, тўлайман.

Веҳби афанди бошқа ўзини тутиб туролмади:

– Уни нега ота демайсиз, қизим? Бечоранинг дунёда сиздан бошқа ҳеч кими йўқ.

Заҳро тортишишни истамади:

– Билмасдан чиқиб кетди, афандим, – деди. Бирордан кейин Веҳби афанди Заҳрони яна жасад ёнига боришга унлади. Бу унинг фикрича, мутлақо қилиниши керак бўлган диний вазифа эди, лекин муаллима бу сафар очиқдан-очиқ рад қилди:

– Йўқ, афанди. Балки мени ноқобил фарзанд деб ўйларсиз, бироқ нима қиласиз? Ҳолимизни биласиз. Онамни, опамни, бувимни шунчалар қийноқлар ичида ўлдирган, мени кичкиналигимда

күчага чиқарған бу одамни қандай қилиб ота дейишимни сұраяпсиз?

Веҳби афанди титрай бошлади:

- Биламан, аммо барибир отанғиз, қызим. Оллох гуноҳкор бандасини ағв этади. Ўлим билан ўч олинмайди, түғрими, қызим? Буни мендан яхшироқ биласиз. Яна шуни ҳам биласизки, мен мусулмонман. Ёлғон гапиришга Оллоҳдан кўрқаман. Жаноби Ҳақ номи билан қасам ичаманки, отанғиз «Заҳро, Заҳро» дея инграб, жон берди.

Веҳби афанди ва хотини ўзларини ушлаб туралошмади, қызниң бунчалик тошбагирлигидан йифлай бошлашди, лекин унинг қоронғилик тўла кинли кўзлари уларнинг кўз ёшлирини кўрмас, қовови уйилган чеҳраси очилмасди.

Пастдаги меҳмонхонага Заҳро учун жой тайёрлашганди. Муаллима жуда чарчаганди, бироқ асабийлигидан ухлай олмаслигини ва ҳатто ухламаслиги кераклигини ҳис қиласарди. Бошида темир фидирлак, қулоқларида эса шовқин. Уни оёқда ушлаб турган қувват манбаи миясида ишләётган фавқулодда ҳушёрлик эди. Агар ухлайдиган бўлса, мана шу совуқ мантиқ сўнар, тўрт томондан ҳужум қиласидиган хотиралар, даҳшатли тушлар ичида бўғиладиган фалаж инсон ҳолига тушиб қоларди.

Муршид афандининг сандиги хона бурчагида калитлари Заҳронинг қўлида турарди. Муаллима бироз олдин сандиқقا қўл теккизмаслигини айтганди, аммо ҳозир уни очиш учун қизиқиш туярди. Эшикни зулфинлади, сандиқни хонанинг ўртасига олиб келди ва очди. Сандиқда эски-туски ямалган пайпоқлар, йиртиқ гиламча, могор босган қайчи, бир нечта китоб бор эди. Энг тагидаги михланган кути унинг эътиборини тортди, албатта. Бу кути кулфланганди. Заҳро қайчининг учи билан кулфни синдириди, кутидаги нарсаларни кўра бошлади.

Рангили мато парчалари, ўчиб кетган расмлар, лента боғланган бир тутам соч. Сарғайиб кетган Мулкия мактаби дипломи. Бир қанча маҳкама ҳужжатлари ва битта дафттар. Заҳро сал аввалги софдилиги учун аччиқ жилмайди: Муршид афанди каби одамдан фойдали бирор нарса қолишини умид қилиш қанчалар аҳмоқлик эди. Бу одам арзирли нарсаси бўлса, дарҳол уни сотиб, майхонага бормасмиди?

Заҳро дафтарни варақлай - бошлади. Охириги сахифаларида турли чизиқлар, рақамлар, манзиллар ёзилганди. Буларни маст ҳолда титроқ қўллари билан ёзганлиги, чизганлиги кўриниб туради, бироқ охиридан бошига қараб сахифалар очилган сайин ёзув нисбатан чиройли бўлиб борарди. Бош сахифа эса одамни ҳайрон қолдирадиган даражада: бўёқ билан безалган гул расми ичидаги нозик ва чиройли ёзув билан: «Хотира дафтарим» деб ёзилганди. Заҳро яна ўша заҳарханда кулиш билан бошини силкитди:

- Хотира дафтари. Жуда фалати. Қилган барча ёмонликларини мана шу кичкина дафтарга қандай сифтириди экан?

Чирокни ёстиқ устига қўйди. Ўзи ерга ўтириди. Оғриётган тиззаларини уқалаб, ўқий бошлади.

Хотира дафтарим

Бугун диплом олдим. Қанчалар баҳтлиман!!! Шаҳардаги саноқли одамлар орасига кираман. Яқинда маъмуриятга ишга тайинланаман. Бунинг учун қатъий ваъда беришди. Фақирлик, ноҷорлик, уйқусиз ва оч кечирган кечаларим билан ҳайрлашаман. Энди Вазирхондаги ўша бечора камбағал уйлар олдидан асло ўтмайман. Мен билан диплом олганларнинг баъзиларида келажак

хусусида шубҳалари бор: «Ажабо, истаганимиздек, баҳтли бўлоламизми?» дейишяпти. Қўрқишяпти, ўйлашаётчи. Ҳеч кимнинг фикри билан ишим йўқ, аммо мен ўз ҳисоб-китобимдан мамнунман. Ёшман, ишчанман, соғлиғим жойида. Кўп нарсани кутганим йўқ. Табиатан итоаткорман, асабий, очкўз эмасман. Келажақдаги орзуим номусли варайратли бир маъмур бўлиш ҳамда кичкинагина бир оила қуришдан иборат. Бир кунда ўн икки соат дам олмасдан ишлашим мумкин. Ҳа, ишлаш орзуимнинг чегараси йўқ. Бунга муқобил равишда ғояларим ҳам фавқулодда мутавозе. Шундай йигитнинг баҳтли бўлмаслиги мумкинми?

Афсуски, бу саодатга эришишда бироз иккилинишими йўқ, эди, десам ёлғон бўлади. Юрагимда яширин бир тугун бор. Ойимни ўйлайман. Бечора аёл! Бунчалик шошиб нима бор эди? Яна бир неча йил чидай олмасмидингиз? Ахир бутун соғ бўлганингизда, муваффакиятларимни кўрганингизда нима бўларди? Ойим мени ўқитиб, одам қилиш учун йиллар давомида қанча нарсадан воз кечди. Тикиш қилди, кир ювди, ҳар ишни қилди. Ҳаммасига сабр қилди: «Муршид, Худо хоҳласа, бир кун одам бўласан. Қўлинг нон кўради. Фарид онангга уйингдан бир бурчакни кўрсатасан. Даданг мени кулдирмади. Иншооллоҳ, сен сабаб куларман. Бу азобларимни унутаман!» дерди. Бечора кутган кунлар келди. Начораки, у бу кунларга етолмади. Минг турли жафо ва миннат ичидаги сўнди.

Онамнинг хотираси фақатгина бутун эмас, ҳар доим мени қийнайди. Қачонки, бола-чақам билан иссиқ уйда, дастурхон бошида овқатланадиган бўлсам, унинг ошхонада тик туриб, совуқ нон еётганини кўраман. Луқмалар бўғзимга тиқилади. Ҳа, дунёда тўлик баҳт бўлмайди. Ахир мана шу юлдузли

дипломимни онамнинг кир ювавериб, шишиб, қа-вариб кетган қўлларига бера олсан, нима бўларди?

Сивас вилоятида ёрдамчи маъмур бўлдим. Эртага йўлга тушаман. Дўстларим орасида биринчи ишга тайинланган мен бўлдим. Афсуски, бу билан ортиқча фахрланиш тўғри эмас. Ўн беш кун олдин Ички ишлар вазирлигига чақиришди ва ҳозирча бўш бўлган ёрдамчи маъмурликни таклиф қилишиди. Умумий бўлим мудири:

– Нозир пошшо ҳазратларининг сизга ҳурмати баланд. У сизни Мулкиянинг энг яхши талабаси сифатида зътироф этди ва бу ишни сизга муносиб кўрди. Келгусида ҳам сизни қўллаб-куватлади, – деди.

Дипломни олганимга икки ой бўлмасдан ҳаёт ҳақида етарлича тажриба соҳиби бўлдим. Мактабдан чиққан куним, қайси идорага борсам, мудирга юлдузли дипломимни кўрсатиш им билан «Марҳамат афандим», дея дарҳол бир жойни кўрсатишади, деб ўйлагандим. Хуллас, қоплон қўлига тушдим, лекин минг афсуслар бўлсинки, уйдаги бозорга мос келмади. Бу икки ойни вазирлик йўлакларида, эшик тагида иш сўраш билан ўтказдим. Натижада шундай хуносага келдимки, маъмур бўлиш учун фақатгина дипломнинг ўзи етмайди. Яна қандайдир тавсиялар, саломлар сўрашяпти. Менга таклиф қилинган ишда Нозир пошшо ҳазратларининг ҳурмати аҳамиятга эга эмаслигини, Сивасда мени ҳеч ким сўраб, суриштирмаслигини билардим. Шундай бўлса-да, умумий бўлим мудири сўзларига ишонгандек кўриниб, унга миннатдорчиллик билдиридим. Чунки ҳеч кимим йўқ эди. Ортиқ кутиш фурсати эмасди. Бу ишни қабул қилиб, бир ҳафта ичидагу пул топмасам, оч қолардим.

Дўстларимнинг баъзилари Истанбулда қолиш учун ҳаракат қилишар, минг жойга бош уришарди. Баъзилар Измир, Бурча каби яқин ва келажаги порлоқ вилоятларга кетишмоқчи. Мен учун эса буларнинг аҳамияти йўқ. Катта марказлар одамни овора қиласи. Саёҳат қилинадиган, томоша қилинадиган жойлари бўлмаган кичкина туманларда яхши ишлаш мумкин. Мен бугунгача ишлашдан завқ олган йигитман. Бундан кейин ҳам шубҳасиз шундай бўлади. Фаол, тўғрисўз бир маъмур бўламан. Кўтарилем нима-ю, кўтарилемасам нима? Чунки ҳозирги маошим кун кечиришимга етади. Ночорлик ичида катта бўлган, чўнтағи ойлаб пул кўрмаган бир инсон учун ёрдамчи ходим маоши жуда катта маблағ эди. Худога топширдик, Истанбул!!! Соғ бўл, бор бўл, аммо мендан узоқ бўл!

Кеча кечаси Сивасга келдим ва бугун иш бошлидим. Ётадиган, қоладиган жойим ҳам аниқ эмас. Йўлда чарчоқдан ўлай дедим. Мехмонхонада тонггача оташ ичра ёндим. Шунга қарамасдан эрталаб ишга бордим. Ўрнимда бошқа одам бўлганида ишлаётган хонадан, деразадан кўринаётган манзарани, атрофдаги инсонлардан бегонасиради. Бир неча кун бу нарсаларга ўргана олмас, бадбахт ва маҳрум яшарди. Мен эса, аксинча, турли хаёлларим, танамдаги оғриқ, очлигимга қарамасдан мамнун ва масъудман. Мана бу кичкина стол менни. Бу стулга кимнингдир лутфи, кимнингдир ёрдами ва тавсияси билан ўтирмадим. Мамлакат бу мақомни менга нон топишим учун берди. Мен бошқалар каби бу кичкина жойни менсимаганим йўқ. Аксинча бу жойни ўзим учун анча юксак биламан. Ана шу кичкина стол бир миллатнинг саодати учун ишлайдиган улкан машинанинг бир парчаси, мен қиласиган – қанчалик аҳамиятсиз

бўлса бўлсин, асарнинг яратилишига ўз таъсири-ни кўрсатади. Тоғлардан қайтаётган акс садода ҳар бир товушнинг қанчалик улуши бўлса, буюк дардли миллат саодатида менинг шундай ҳиссам бўлади. Мен буни доим мана шундай билишга ва шунга қараб ишлашга азм қилдим.

Болалигимда диндор бола эдим. Истанбулнинг катта жомеларига борар, муҳташам меҳроблар қаршисида кўнгил учун кўзларимда ёш билан дуо қиласдим. Ҳозир олдимда турган кичкинагина маъмурият столи мени айнан ўша важоҳат билан қамраб олар, кўзларимни ёшга тўлдиради. Масжидда ўзимни Оллоҳнинг муҳташам кўзи олдиди ҳис қиласдим. Бу ерда эса буюк миллат асл ва мағрур чеҳраси билан боқар, нам кўзлари билан ёрдам сўраётгандек туйиларди ва бу мени олдингидан ҳам чуқурроқ ўйлашга мажбур қиласдим. Дипломни олган кунимиз бизга давлат ва миллатга садоқат билан хизмат қилишга қасам ичтиришганди. Мана шу қасамни иш столим қаршисида яна бир марта такрорладим. Ўлгунча унга қул бўламан, ҳеч қандай куч мени бу йўлдан қайтара олмайди.

Ўз уйимдаги илк кечам. Бир танишим ёрдами билан ҳеч кими йўқ арман кампирнинг уйидан бир хонани ижарага олдим. Нарсаларимни эски шкафга, китобларимни қип-қизил қофозлар билан безатилган жавонга жойлаштирудим.

Кундузи ўз столимда ишлардим. Бироздан кейин ўз ётогимда ухлайман. Хонамда кичкина, синган мармар қаҳва столи бор. Устидаги бироз олдин кўнгил хотиржамлиги билан ўзим еган нон ушоқларини тозаладим. Тирсакларимни шу стол бурчагига тираб, бошимни кафтларим орасига олиб, қаршимда турган керосин чироқдан таралаётган нурга қараб ўйлардим: диплом олган кунни

энг буюк ва яхши куним дегандим, аммо хато-экан. Мен аслида бугун дунёга келдим. Бугундан бошлаб инсон сифатида яшай бошладим. Ҳозиргача очкўз бола эдим. Толеим бошқалар қўлида эди. Мени бошқаларнинг кайфияти, инояти ёхуд орзу-ҳаваси бошқариб турарди. Ҳолбуки, бугундан бошлаб ҳаммаси ўз қўлимда. Яхши ёки ёмон, баҳтли ёки баҳтсиз бўлиш энди ўзимга боғлиқ. Мен янги бошланган ҳаёт қарисида бир дастур ишлаб чиқдим. Умидларимни, қарорларимни олдимдаги столга боғлаб қўйилган синиқ қалам билан бирма-бир ёздим:

1. Доим виждонимга қулоқ соламан;
2. Ҳеч қачон қонунга зид иш қўрмайман;
3. Касбдошларим билан яхши муносабатда бўламан;
4. Ёлғон гапирмайман;
5. Пора олмайман;
6. Фақатгина иш фаолиятимда эмас, шахсий ҳаётимда ҳам номусли бўлиб қоламан;
7. Ҳар доим вазифамни ҳукуқимдан устун қўяман;
8. Тўғрилик, сабот ва файратим билан юксалсам, кувонаман, аммо мағлуб бўлсам, хафа бўлмайман. Ҳаттоқи, тўғриликдан зарап кўрсам ҳам умидсизликка тушмайман.

Моддалар кўпайиб борар, столнинг синиқ мармарни ёзувлар билан тўларди.

Дафтарнинг ана шу ерида негадир бир неча саҳифа йиртиб олинганди. Заҳро уларни ташлаб, ўқишда давом этди.

Менга бу хонани топиб берган дўстим ҳисоб-китоб бўлими котибларидан бири Тоҳир афанди исмли одам эди. Бугун кечқурун мени кечки овқатга

таклиф қилди. Характер ва ахлоқини яхши билмаган одамлардан доим тортинаман. Шундай бўлса-да, Тоҳир афандини хафа қилишни истамадим. Кечки намозга яқин унчалик узоқ бўлмаган уйга бордим. Тоҳир афанди менинг шарафимга бошқа дўстларини ҳам таклиф қилганди: Маориф бош котиби, муҳаррир, ҳисоб-китоб бўлимидан икки маъмур. Гилам тўшалган, парда осилган бир хонага рақи қўйилган дастурхон тайёрланганди. Мен рақи ичмайман, бунинг устига ичмасликка қасам ичганман, аммо дўстлар ёлвориб, қисташди. Қайсарлик қиласам, кайфиятлари бузилишини ҳис қилдим. Начора, бир-икки қадаҳ ичдим. Ахир заҳар эмас-ку бу. Бошқа бунаقا учрашувларга келмайман. Эллик ёшлардаги одам – маориф бош котиби менга насиҳат қилди:

– Бунаقا жойда қандай қилиб рақисиз яшаш мумкин, болам? Кўнгил губорларини кетказишнинг бошқа имкони йўқ. Кеч тушдими – бутун шаҳар катта қабристонга айланади, юракларга қўркув тушади. Инсон юк ташувчи ҳайвон каби ишломайди-ку. Озгина бошини дам олдиришни, кўнглини кўтаришни истайди. Бу қабристонда қаерга борасан? Рақи ҳам бўлмаса ўликдан фарқимиз қолмайди.

Маориф котиби қўлидаги кичкина қадаҳни чирок нурига тутиб, тикилар, маҳзун жилмаярди. Мен:

– Оилангиз, фарзандларингиз йўқми, афандим? Кечалар улар сизни машғул қилмайдими? – деб сўрадим.

Ёш болаларча сўз айтдим шекилли, бирдан кулишди. Маориф котиби қадаҳини ҳалиям қўлида ушлаб тураркан, менга бир қараб қўйиб, гапини давом эттирди:

– Хафа бўлма, лекин ҳали гўдаксан. Дунёниг Конясини, Конясини билмайсан. Бу бўлмаса инсон ё жинни бўлади ёки ўлади. Шундай бўлса, чек-че-

гарани билмайдиган бир ҳайвон ёки яшаш завқи нималигини англамаган кўзлари кўр инсонга айланасан. Мен кўп ичаман. Бу кеча мана булардан камида йигирмата ичаман. Кулок сол, буларнинг ҳисобини бирма-бир бераман. Бугун идорада бир муаммо содир бўлди. Эрталабдан мудир ҳоким билан тортишиб қолибди. У жаҳл билан хонамизга кирди ва ҳамманинг олдида мени ҳақорат қилди. Нимаям қиласардик, бўйин эгдик. Қўлдан ҳеч нарса келмайди. Ё шунга чидайсан ёки бу ерни тарк этишинг керак. Бу ердан жон деб кетган бўлардим, аммо қаерга? Истанбул шундай ҳолга тушганки, кўча-кўйда ўлиб қолсанг, «Ажабо, инсон очликдан қандай ўлар экан, бир томоша қилайлик!» деб атрофингда тўпланишади. Шунинг учун ҳам мудирнинг ноҳақ ҳақоратларига чидаймиз. Буни ҳазм қилиш учун эса икки қадаҳ рақи кўпми? Бироздан кейин маъмурлардан бири муаммо чиқарди. Овозимни чиқармайман. Чунки у шаҳарда ҳаттотки ҳокимга ҳам гапи ўтадиган кишининг одами. Яна икки қадаҳ бунинг учун. Тушликка яқин ишдан бўшатилган бир муаллиф келди. Дардини дастурхон қилди. Бечора аслида ҳақ, лекин дардини кимга айтсин? Тингла, бироқ қўлингдан ҳеч нарса келмайди ва дилхун бўласан. Тингламасанг, кўнглинг жойига тушмайди. Мана шу сиқилиш учун яна икки қадаҳ. Олтита бўлди. Тушдан кейин вазифасини билмайдиган икки маъмур ва ижара ҳаққини ололмаган уй эгаси билан тортишув. Ана бор улар учун ҳам бир қадаҳдан. Тўққизта бўлди. Онадўли тоғларида туғилган, Бўғозни томоша қилиб катта бўлган бир одамнинг кечгача идора деразасидан қуруқ тупроққа, бир хилда қурилган уйларга қараб ўтиришига яна бир қадаҳдан. Ўн битта бўлди. Бироздан сўнг бошимиз айлана бошлагач, мусиқа фасли бошланади. Бу ўтиришнинг

күркига күрк қүшадиган созандалар чала бошлайди. Улар стол тахталарини уриб, оёқлари билан ер тепиниб, овозларининг борича қўшиқ куйлашади. Бунга чидаш учун ҳам камида яна беш қадаҳ ичиш керак бўлади. Ўн бешта бўлади. Ярим кечаси уйга қайтилади. Хотиннинг буришган чеҳрасини кўрасан. Хотин жанжал қилиш, сени қарғаш ва пул сўраш учун оғзини очади. Кейин эса балиқдек жим бўлиб қолади. Уни кўрмаслик, овозини эшитмаслик учун катта идишда рақи ичib, ўзингни йўқотсанг арзийди. Ва лекин мен бунинг учун беш қадаҳгина ичаман. Рақисиз яшаб бўлмайди. Бироз вақт ўтсин сен ҳам тушуниб етасан. Балки май аламларни йўқ қила олмас, аммо ғамни бироз енгиллаштиради.

Ўтириш қизий бошлади. Олдинига қўшиқлар айтилди, кейин каттасидан кичкинасигача маъмур дўстлар. ҳақида фийбатлар бошланди. Уларнинг фақатгина идорадаги ишлари эмас, балки шахсий ҳаётининг ҳам тити-пити чиқарилар, ҳатто баъзиларининг оиласига тўхтаб ўтиларди. Менга ҳеч ким эътибор бермай қўйгани учун рақи ичмас, сув тўлдирилган қадаҳни ора-сирада кўтариб қўярдим. Умуман овози чиқмайдиган бир аёл тез-тез эшикни тақилатиб, уй эгасини чакирап, нарсаларни узатиб туради. Жуда ҳам масъум деб билинган Тоҳир афанди бу бечора аёлни қаттиқ ҳақорат қиласди.

Ярим кечаси уйга қайтгандан кейин хотира дафтаримга мана шу сатрларни битяпман. Бу зиёфат менда яхши таассурот қолдирмайди. Маориф бош котибининг сўзлари-ку, менга қаттиқ тегди. Аммо қаноат, азмимни янада кучайтириш учун хизмат қиласди. Бундай жойларда бўлмасликка, бундай одамларга қўшилмасликка ҳаракат қиласман. Дўстларим билан ишдан бошқа нарса

гапирмайман. Атрофимдагилар қандай мансаб, қандай ниятда бўлса бўлсин, мен ўз йўлимда шахдам қадамлар билан одимлагандан кейин нимадан кўрқаман?

Ҳаётим бир тарзда давом этарди. Эрталаб идорага бораман. Танаффусгача тинмай ишлайман. Кечга яқин бозордан керакли нарсаларни оламан. Кейин ҳеч қаёқقا қарамасдан хонамга қайтаман.

Идорадагилар танбал одамлар экан. Яхшиямки, мен келибман. Бўлмаса ҳолларига маймун йиглар экан. Мени оғзи, тили йўқ йигит деб танишди. Иш берган сайин иш беришади. Мендан ёрдам сўраганлар фақатгина ўз бошлиқларим эмас, бошқа бўлим мудирлари ҳам ёмон осилиб олишди.

Масалан, бир куни вақфлар бўлими мудири бошимни силаб туриб: «Афанди ўғлим; бир иш қилишимиз керак. Илтимос, фуқароларни ўрганиб, бир жадвал шакллантирсангиз», дея узун ва зерикали иш юклади. Кунлар давомида чангли дафтарлар орасида қолиб кетдим. Ёки ҳисоб-китоб бўлими бошлиғи ёқамга ёпишади: «Муршид афанди, идорамда инсон кўринишидаги ҳайвон бор. Энг осон ҳисоб-китобни ҳам қила олишмайди. Оддий кўшиш ва айиришни бажара олишмайди. Илтимос, шу ишни бир текшириб беринг...» Бошқа бир куни Маориф мудирининг топшириғи чиқади: «Текширувчилардан қучоқ-қучоқ рапорт келди. Улар одамга ўхшаб ёзишни билишмайди. Қолганини ўрганиб чиқиб, сиз қиёсланг. Бир неча мактаб муаллимларининг ҳаёти ва истиқболи мана шунга боғлиқ. Мен ишдан бош кўтаролмаяпман. Илтимос, мана шу рапортларни ўқиб, умумий хуносани чиқариб берсангиз, хурсанд бўламан. Яна бир гап: бу ишлар жуда маҳфий бўлиши керак».

Девонхона бўлими ҳам оғир иш беришда улардан ортда қолмайди. Бундан аввалги жумлада ис-

тамасдан ишлатилган «оғир» сўзи мени ўйлантириб қўйди. Уялардим. Ахир бечора мамлакатнинг, бу миллатнинг хайр ва манфаати учун қилинган аҳамиятсиз бир неча ишни «оғир» деб ўтиришим нонкўрлик эмасми? Фақир бир йигит эдим. Бу мамлакат менинг қорнимни тўйдирди, ўқитиб, одам қилди. Ҳолбуки, мен у учун тўккан беш-үн томчи тер ва йўқотилган уч-беш соатимга ачиняпман.

Бошлиқларнинг кўнглини олиш вазифам эмасми? Мендан ёш ва мансаб жиҳатдан катта бўлган маориф мудири, ҳисоб-китоб бўлими бошлиғи менга дуч келган ишни топширишяпти. Вазифа берганликлари учун ҳам муҳтарам касбдошларим, мамлакат ҳамда ўзимга фойдаси тегмоқда. Инсон бирданига одам бўлиб қоладими? Ҳисоб-китоб, рапортлар билан овора бўлган пайтимда кам нарса ўрганяпманми? Ҳа, нима бўлганда ҳам қаламим ёзган «оғир» сўзидан уялардим. Қани йигирма беш кун олдин берилган ваъда? Қани бу стол бурчагига ёзилган дастур? Бу кеча ўзимдан ўзим нафратланардим.

Бошлиқларни мамнун қилиш, дўстларим билан яхши муносабатда бўлишдан умидимни уза бошладим. Ҳозирча бу ерда энг яқин дўстим маориф бош котиби Таҳсин афанди. Олдинига бу одамга унчалик ишонмагандим. Ортиқча кибор ва уяламайдиган одамларга нисбатан ҳурматим йўқ эди, лекин кейин негадир унга кўнглим илий бошлади. Бугун кечқурун баққолда унга тасодифан дуч келиб қолдим. Уйига баъзи нарсаларни олиш учун саватни тўлдиради.

– Болам, бугун ҳаво ажойиб бўлди, – деди. – Ичкилик ичишга вақтим бор. Юр, бир айланиб келамиз.

Таҳсин афанди саватини баққолга омонат топшириб, қўлимдан тутди. Лой кўча бўйлаб кета бошладик. Билмадим нега, аммо негадир бугун менинг ҳам ким биландир роса гаплашгим келарди.

Ҳамма билан яхши муносабатда бўлиш қарорига келганимга қарамай, сабр қилолмаган ва бир ҳамкасбим билан тортишиб қолгандим. Аслида муҳим нарса эмас... Улар ҳар соат, ҳар дақиқада бир-бirlарига айтадиган аччиқ сўзлардан бир нечтаси... Ҳамда энг тарбияли ва енгилларидан... Афсуски, шуларниң ўзиёқ менинг жаҳлимни чиқаришга етарли эди.

– Оҳ, қанчалар яхши. Оллоҳнинг беминнат неъмати ҳаво билан сувдир. Шундай бўлса ҳам улардан фойдаланиш бир имтиёз. Қалам хонаси: тутун тўла кўча: ахлат ҳиди билан тўла... Тоза ҳаво учун ревматизм оёқларим билан юрибман десам ёлғон бўлади. Уйга киришни истамайман, болам. Хотинимнинг юзини кўз олдимга келтиришим билан оёқларим ортга қайтади.

Таҳсин афанди жирканч бир нарса кўргандек юзларини буриштириди.

– Оҳ, биродар. Сен буни тасаввур ҳам қиломайсан. Бизда раки ичиш калтак ейишдан ҳам баттар.

Дўстим янада аччиқроқ бир гап айтди. Кейин навбат менга келди:

– Негадир юрагим сиқиляпти, – дедим. – Ўзим истамаган ҳолда бир кишини хафа қилиб қўйдим. Унга юклатилган вазифани менга бермоқчи эди. «Вақтим йўқ. Ишим бошимдан ошиб ётибди. Кечаси ҳам ухломаяпман. Мени кечир!» дедим. Ҳаққим йўқмиди? Унинг жаҳли чиқди. Мени хафа қила-диган сўзлар айта бошлади. Чидолмадим. Дўстларимизга қарздор бўлганимиз – ҳурмат доирасидан чиқмаган ҳолда гапирдим.

Маориф бош котиби бошдан-оёқ назар ташлади. Ва ҳам мустаҳзе ҳамда мушфиқ бир оҳангда:

– Баракалла, – деди. – Одам бўла бошладинг! Учралган ноҳақлик ва ҳақоратларга қарши бош кўтариш инсонийликнинг бошланишидир. Доим

такрорлайман. Ҳали ёш боласан. Бу ҳаётда доим назокатли, мулоим бўлиш ярамайди. Начора, ўрганасан. Гап нимадалигини сўрамайман, бироқ қисман ҳақ, қисман ноҳақ эканлигингга аминман.

Ҳайрат билан қари дўстимнинг юзига қарадим. У давом этди:

- Нега ҳақсан? Менга қара, буни тушунтириб бераман. Олов каби ёшсан. Тўхтамасдан ишляпсан. Бошлиқларинг сендан анча мамнун. Машина каби тинмай ишлашингдан ҳайрон. Лекин бироз вақтдан кейин бунга ўрганиб қолишади. Бу ҳолатни табиий деб қабул қила бошлашади. Кечгача ҳазиллашган анави дўстларингга ҳам олдигига бақириб, чақиришган, кейин эса уларнинг танбаллигига, ишёқмаслигига ўрганиб қолишган ва бу ҳолатни табиий қабул қила бошлашган. Бир куни сен ҳам улар каби ишга кеч келиб, ишларинг қолиб кетсин, ана шунда кўрасан қандай гап эшишишингни. Уларни кўришмайди, чунки уларнинг ҳар кунги ҳоли шу. Сени кўришяпти, чунки сен ўша куни бир кун олдингига қараганда ёмонроқ вазиятдасан. Бизга ёқмайдиган ақлсизликка мисол сифатида кўрсатилган эшаклар ичидагандай файласуфлар борлигини биласанми? Еган калтакларининг сони қанча кўп бўлмасин, юришларини ўзгартиришмайди. Тез юриш калтакдан қутулишнинг чораси эмаслигини, чунки соҳибларининг талаблари янада ортиб, уларни отлар мусобақасига қўшишларини билишади. Биласанми, болам? Бошлиқларинг сендан шикоят қила бошлашди. «На чора, кундан кунга дангаса бўлиб боряпти», дейишиди. Эй, ғофил бола, шу ишларингни тескарисидан бошласанг нима бўларди? Яъни ишга бунчалик завқ билан берилмасдан, секин-аста ўзингни кўрсатсанг эди. Бошлиқларинг ҳам «Муршид анча тиришқоқ бола чиқиб қолди», дейишарди.

Маориф бош котибининг бу сўзлари менга заҳар каби таъсир қилди ва худди ўлдирадигандек эди:

- Бу гапларнинг суҳбатимизга нима алоқаси бор, афандим? - дея эътиroz қилдим. У аҳамият бермасдан давом этди:

- Бу гапларни нима учун айтаётганимни ҳозир тушуниб оласан. Бошлиқларинг яна бир нарса учун сендан жаҳллари чиқяпти. Сенга тегишли бўлсин ёки йўқ, ўз бўлимингда шунча иш турганида бошқа бўлимларга ёрдам беришинг, масалан, бизнинг маориф рапортлари билан машғул бўлишингга ижобий муносабат билдиришмаяпти. Натижада улар бизга ва идорамизга худди душманлардек қарашмоқда. Хулоса шуки, сенинг файратинг бошлиқларингни курсанд қилмаса, бошқаларни мамнун қилганингдан нима фойда? Масалан, касбдошларингнинг ҳаммаси сенга душман. Ҳар бири: «Бу иш мана шу жадаллик ва мукаммалик билан юради» деб туришганида бирданига Муршид афанди деган йигитча пайдо бўлади. Беш киши беш кунда бажаролмайдиган ишни беш соатда қилиб ташлайди. Улар қанчалик жаҳл қилишса, хафа бўлишса, ҳак. Чунки бошлиқларнинг назаридан қолиш хавфи бор. Кейин сендан кўриб, одингидан кўпроқ ишлаб, овора бўлишга мажбур бўлишади. Ниҳоят, булардан ҳам муҳими, ўз шахсларига нисбатан пайдо бўлган меҳр-муҳаббатни йўқотишади. Чунки асл аҳволларини билишмайди. Ичларида жавҳар бор деб ўйлашади. Одам бўлиб қолганликлари, бирорга фойдаси тегишлиари ҳақида ваҳима қилишади.

Бу Таҳсин афанди қанчалар ғалати одам эди. Қизишиб, кўпирар, жонкуярлик кўрсатар, рақидан шишиб кетган юзи турли шаклларга киради:

- Сен дўстларингнинг роҳатини бузяпсан. Файратли сўзини ишлатган пайтимда кўринишинг ўз-

гарди. Бу сўз уларнинг сен ҳақингда айтган энг енгил сўзидир. Уларни сенга қарши қайраш учун айтяпти деб ўйлама. Сен ҳақингда нималар ўйлашаётганилигини тушуниб ет ва шунга қараб ҳаракат қил, дея айтяпман. Бошлиқдарнинг буйруқларини ўз вақтида бажарганинг учун сени «иккиюзламчи, ялтоқланувчи», дейишади. Ишлашинг ҳақида ривоят ҳам тўқишишган. Бир қисми буни тўғри қабул қиласа, яна бир қисм одамлар «ёлғончи паҳлавон» дея таъриф беришади. Яна бир қанча одамлар дўстларини ерга уриш учун қилинган ҳаракат деб аташади. Назокатинг ва хотирсизлигиннга келсак, ҳамма жойда буни қўрқоқлик, риёкорлик деб билишмоқда. Бугунги жанжалинг мана шу айтгандаримни тасдиқлаб турибди. «Дўстим ўзига юклатилган вазифани мен бажаришимни истади, рози бўлмадим. Жаҳли чиқди!» деяпсан. Жаҳли чиқади. Мен бўлсам ҳам жаҳл қиласдим. Худди сигаретга ўргатган каби бошқаларни иш буюришга одатлантириб қўй-да, кейин бирданига тўхтат. У бўлса, бу ишга худди сенинг вазифанг каби қарашга ўрганиб қолган. Ишни қилмаганингни вазифадан бўйин товлаш деб тушунган. Кейин яна бир гап. Нега бошлиқдарнинг ишини қиласан-у, уларникини бажармайсан? У ҳам Аллоҳнинг қули эмасми? Айтганимдек, бу ишда сен ҳам ҳақсан, ҳам ноҳақсан. Юр, энди ортга қайтамиз.

Атрофга қоронфилик чўмди. Қарши томондаги далалар тенги йўқ, мислсиз Сариердаги Султония яйловига айланди. Маориф бош котиби мавзуни ўзгартирганди. Сира ҳам унтулмаётган Бўғозичи ҳақида гапиради:

— Оҳ, боламгинам, вақти-вақти билан дейманки, бу ерда бош котиб бўлгандан кўра, Султония далаларида от бўлиб ўтласам... агар бир кун Худо насиб қиласа...

Күёш ботганди. Ортга қайтаётгандик. Таҳсин афандининг сўзларини тингламай қўйгандим. У бироз олдин айтган гаплар зеҳнимни остин-устин қилганди. Маънавиятимни синдиришга, касбий ахлоқимни бузишга азм қилгандек кўринган бу одамдан жаҳлим чиққанди, аммо негадир унга нисбатан кўнглимда қандайдир илиқдик бор эди ва бунга қаршилик қилолмасдим.

Бу сатрларни ёзаётганимда ҳам унинг заҳар каби аччиқ ва ўлдирувчи сўзлари хаёлимдан кетмасди. Мана бу ерда синиқ стол бошида илк сатрларни ёзган пайтимдаги каби жўшқин эмасман. Мен ҳаёт кемасини истаган соҳилга чиқариш учун унинг бошқарувини кўлга олишнинг ўзи етарли деб ўйлардим. Аммо аслида ундей эмас экан. Йўллар кўзга кўринмас тўсиқлар билан тўла экан. Уларга урилиб кетмаслик керак экан. Янаям ёмонроғи, кўринмас нарсалар борки, инсон уларга боғланиб қолдими, йўлнинг ўзгариб кетганлигини, борган сайин узоқлашиб бораётганини сезмас экан. То ўзини бошқа соҳилга тушганлигини пайқагунга қадар. Атрофимдагилар қандай қалб соҳиблари бўлса бўлсин, мен умидларимга содиқ қоламан. Баъзи заиф иродали ва руҳи чиркин кимсалар каби шахслардан, ёмонликдан мамлакатни қутқариб, ундан хафа бўлмайман. Билакс, менга қилинадиган зулм ва бешафқатликка эътибор бермасдан ўзим ўйлаган идеаллар йўлида янада кўпроқ ва қаттиқроқ ишлашим керак.

Бугун (...) ҳудудидаги янги уйимга жойлашаётгандим. Китобларим орасидан хотира дафтаримни топиб олдим. Уни анчадан бери унутиб юборган эканман. Сивасдаги маъмурлик пайтимда расмий ишлардан бош кўтара олмагандим. Кейин мана бу

жанжаллар, миш-мишлар, минг турдаги ишлар ва муаммолар таъқиб қилғанди. Ёшлигимдан ўқиши ни жуда яхши күрардим. Кунимнинг бир неча соатини мутолаага бағишилардим. Ўқиётганимда бошқа бир дунёга тушиб қолар, барча дардларимни унутардим. Сивасга келган илк ойларимда шундай қиласылардим. Ҳаттоқи, шеъриятта ҳавас қила бошлагандим. Вақти-вақти билан ғазаллар, құшиқбоп шеърлар ёзардим. Кейин бу завқим сүнди. Зеҳнимни кундалик бўлмағур миш-мишлар, маъносиз ҳаяжонлар эгаллаб олган, китоблардан узоқлашгандим. Айнан мана шу таъсирлар остида хотира дафтаримни ҳам бир бурчакка ташлаб қўйгандим. Зотан, инсон кундан кунга кичраётганини, содда лашаётганини қайд этишдан қандай завқ олиши мумкин?

Ниҳоят, назоратчи бўлдим. Сивасдан чиқдим. Янги бир мұхим, янги мұхитта кирдим. Бу ўзгариш менга ғалати таъсир қилди. Даҳшатли туш кўриб, уйқудан уйғонган ва ана шунинг таъсирида бехуда типирчилаганини хотирлаган бир одамга ўхшаб қолдим. Илк иш жойимда ўзим билмаган ҳолда қанчалар ерга урганлигимни мана бу янги жойга келиб, янги ишни бошлаганимдан кейин тушуна бошладим. Дафтаримнинг қўлимга тушиши ни яхшиликка йўйдим, яъни энди ўзимга ўзим ҳисоб бераман. Илк ташаббусидаёқ касодга учраган тужжор каби бой берилган мол-мулкни қайтараман. Кейин янги кун тартиби билан янги ҳаётими ни бошлайман. Ҳа, тан олишим керакки, биринчи иш жойимда ўз қадримни билмадим. Орзу-умидларимнинг бир қисмига содик қололмадим. Ҳамма билан яхши муносабатда бўлиш ўрнига ҳамманинг дилини оғритдим. Бошлиқларимнинг чизган чизигидан чиқмаслигим зарур эди, мен эса уларга

қарши исён күтардым. Шахсий ҳаётим доимо тоза бўлиши керак эди, ёмон одатларни қилмаслигим лозим эди, бироқ қўлимдан келмади. Булар билан бирга мен учун бир тасалли нуқтаси йўқки, мағлубман, душман билан юзма-юз олишиб, кўксидан ўқ еган аскар каби мағлубман.

Маориф бош котибининг насиҳатлари қоними-ни заҳарлаганди. Турган жойимда ачиган ҳамир каби кундан кунга эскириб борардим. Дўстларим назокатимни, итоаткорлигимни қандай қабул қилганликларини тушунганимдан кейин иккиюзламачиликларига чидай олмай қолдим. Энг аҳамиятсиз бир иш учун ҳам улар билан жанжаллаша бошладим. Бир куни биттаси латифа тарзида устимдан кулади. Мени тинч қўйишиларини назокат билан илтимос қилдим. Эътибор бермади ва баттар кула бошлади. Одобсизлигини бас қилмаса, бошқача муомала қилишимни айтдим. Бу сафар очиқдан-очиқ тажовуз қилди ва ҳақорат қила бошлади. Қўлимдан нима қелишини айтиб, мени сиқувга ола бошлади.

Ўзи озгиндан келган киши эди. «Бошқалари-ни билмадим, аммо сени бўйнингдан ушлаб дे-разадан улоқтириб юбораман!» дедим ва қандай содир бўлганлигини билмайман, лекин жуда ҳам ёмон сўзлар билан уни таҳқирладим. Таҳсин афанди айтгани каби булар фавқулодда ҳолатлардир. Идораларда ҳар куни бундай воқеаларга гувоҳ бўлиш мумкин. Бироқ мен каби жим юрадиган одамдан бундай гапларнинг чиқиши худди балиқнинг фарёд уриши каби ҳаммани ҳайрон қолдирди. Ҳодиса ҳаттоки вилоят идорасигача бориб етди. Валий эски ходимлардан бири эди. Мени хонасига чақириб, уришди. Ширин табиатим уч-тўрт ойдан кейин мени яна бир фалокат-

га учратди. Қайсиdir идорага бошлиқ тайинла-
ниши керак эди. Жуда ишchan ва тез тушунувчан
йигит бўлганимдан эътиборни менга қаратиш-
ди. Ишларим битай деб қолганди. Ана шу пайт-
да кутимаган воқеа содир бўлди. Бу лавозимга
мендан тажрибасиз ва етарли билими бўлмаган
бошқа йигитни тайинлашди. Аввалига ишонма-
дим. Сўрадим, тўғри чиқди. Сабабини кейинроқ
Маориф бош котибидан билдим. Бу одам валий-
га мурожаат қилибди. Оддинига ёлворибди, ке-
йин эса унга таҳдид қилибди. Валий иккиланиб-
ди: «Қанақасига? Бошқасига сўз бердим!» дебди.
Атрофидагилар «Муршид одобли ва тушунадиган
йигит, овозини чиқармайди. Ҳам бундай ишchan
маъмурга ўзимизнинг идорада ҳам эҳтиёж бор»,
дэйишибди ва менга қарши чиқишибди.

Тўғри ўйлашибди. Мен овоз чиқармасликни
хуш кўрадиган, қўлимдан нонимни тортиб олиш-
са ҳам исён қилмайдиган одам эдим. Аммо бу га-
пларни Таҳсин афанди оқизмай-томизмай менга
етказиб, фуруримни синдирганди. Кўра била ту-
риб, ҳаётӣ, истиқболи билан ўйнашларига инда-
май қараб турадиган ҳайвон эмаслигимни исбот-
лаш учун шундай бақирдим, шундай қичқирдим-
ки, бечора одамлар айтган гапларига пушаймон
бўлишди. Ана шу туфайли таржимаи ҳолимга
қора доғ тушди. Мен энди давлат идораларида
тажовузкор ва исёнкор одам сифатида қайдга
тушгандим. Ҳозир буни ҳазин билан ўйлаяпман.
Ажабо бир куни бошлиқ бўлсам, ўзимнинг мана
шу томонларимни ҳам кўрсатиб қўйишим керак-
масми? Вақти келиб мен ҳақимда «Оғзи бор, тили
йўқ бир йигит» деган таърифу тавсиф берганлар
улушларини олган бўлишса эди, бу сафар ҳам ай-
нан шу усулдан фойдаланиб, бу нонимни ҳам тор-
тиб олган бўлишмасмиди?

Идораларда ёмон ишлайдиган маъмурлардан доим шикоят қиласиз. Ажабо, қулай фурсат келганида уларнинг ҳаммаси ҳам фақат ўзини ўйладиган, ёмон ниятли, дангаса инсонларми? Шахсий ҳаётимда тоза бўлиб қолиш ва барча ёмон хулқдан химояланиш тўғрисидаги қароримни ўзгартирмадим.

Бошида менга ёқадиган ёлғизлик бора-бора-оғирлик қила бошлади. Кечалар армани кампирнинг уйидаги тор хонамда сиқилганимдан портлаб кетай дердим. Мана шундай қилиб ўзим қўрқкан нарсалар қучоғига тушдим. Ёлғизлик мени бир гурӯҳ аҳмоқ ва исёнкор одамлар билан дўст қилди. Кеч тушди, дегунча уларни топиб, миш-мишлардан, фийбатлардан қандайдир завқ ола бошладим.

Сукунатта чўмган ва димиққан биринчи уйими ўзгартирдим. Мудирлардан бирининг кафолати билан бошқа бир арманининг уйига жойлашдим. Бу ер серқатнов кўчада бўлиб, шовқин-суронли ва тоза эди. Уй эгасининг бир қизи бор эди. Баъзан у билан қўшни уч-беш аёл бирга бўлишар ва уйни бошларига кўтаришарди. Хонамда ўтирас эканман, уларнинг кулишларини эшлиши, қўшиқларига қулоқ солиш менга ёқарди. Бу хонани менга арzon нархда ижарага олган мудир Насуҳибей ора-сирада меҳмонга келиб турарди. Уни меҳмон қилиш учун рақи сотиб олар ва уй эгасига кичкинагина дастурхона безатардим.

Насуҳибей қаландар одам эди. Уйдаги аёлларнинг баъзиларини чақирар, ичкилик берар, қўшиқ айттиради. Баъзан шишаларда рақи ортиб қоларди. Эртаси куни кечки овқат пайтида уларни ичиб, ўтган кеча айтилган қўшиқларни паст овозда ўзимча хиргойи қилардим. Балки бу кетишда алкаш бўлиб қолардим, аммо бир воқеа мени муқаррар фалокатдан қутқарди.

Бир куни кечга яқын идорадан қайтаётгандим, маориф бош котиби мени қаҳвахона деразасидан чақирди. Таҳсин афанди чилим тортиб ўтирап, ифтор вақтини кутаётган рўзадор каби маҳзун ва чарчаган «вақт келишини» кутарди. Кўринишидан гаплашадиган одам керақ эди унга.

— Кел, болам. Битта қаҳва ичиб кет. Бироз ва-лақлашамиз.

Рахмат айтдим. Ёзадиган ишларим кўп эканлиги учун қола олмаслигимни тушунтиридим. Таҳсин афанди:

— Кел, қайсалик қилма, — деди. — Балки қумриларни безовта қиласан.

Бу сўзи менга ёқмади. Диққат билан юзига қарадим:

— Қумрилар ким?

— Ўтирсанг айтаман. Жуда муҳим янгилик. Гарчи ҳаммадан олдин сен хабардор бўлишинг керак, бироқ...

Асабийлашаётганимни сездирмасликка уриниб, стулга чўкдим. Маориф бош котиби менга қаҳва, ўзига эса чилим учун олов айтгандан кейин гап бошлади:

— Насуҳибей, кайф қилишни яхши кўради. Нима қилишни билади. Сизларнинг уйларингга келиб кетадиган бир армани аёл ундан ҳомиладор бўлиб қолибди. Нима қилди, қандай қилди, тафсилотини билмайман. Уйларингга келиб кетадиган бир армани аёл билан дон олишармиш. Нима қилган, қандай қилган, тафсилотини билмайман. Ясмиқни печга тиқишибди. Буниси тушунарли, лекин қаерда учрашишади? Истанбулда бўлса, бу иш осон. Ўнқирлар, чўнқирлар, қабристонлар, хуллас, қаерда истасанг. У ерларда истаган кўринишда жой топиш мумкин. Ва лекин бу шаҳарда

уни қаерга олиб борасан? Кўчада бўлсанг, уни ўлдириб кетишиади, бирортасининг руҳи ҳам эшитмайди. Сен бир яхшилик қиласай дедингми, тамом, бир дақиқада тўрт томонга тарқалиб кетади.

Насуҳибей жуда ҳам ажойиб чора топиби. Хафа бўлма. Сенинг ҳали кўзи очилмаган ёш йигит эканлигингни билади. Бу одам сенга хонани ижарага олиб берган. Баъзи кунлари иш вақтидан икки соат олдинроқ идорадан чиқарди. Ахир у мудир бўлса, бирор қаерга кетяпсан деб сўрай олмаса. Гўёки сени кўргани боргандек, уйингга боради. Сенинг хонанг уларнинг хонасига айланади. Ҳақиқатан ҳам доҳиёна кашфиёт. Бироқ маҳалла ҳалқи давлатнинг сиёсати билан машғул бўлмайди-ку. Албатта, вақти бевақт бу зиёратлар сабабига қизиқади. Ҳақиқат ярқ этиб ўртага чиқади. Ҳаммаси расво бўлади. Яна қандай кўринишда? Гўёки бу ишга сен ҳисса қўшгансан. Хайр қилганингнинг ҳақи шу бўладики, ижара пулини Насуҳибей берар экан. Уйингнинг ҳаражатини у кўтарармиш. Яна бир қанча мишиш... Номард бу одамнинг сен қай аҳволга соганини кўряпсанми, болам? Унинг жуда ҳам чиройли хотини бор. Ҳаттоқи, айтишлирига қараганда, ниманидир сезгандек бўлибди. Бир куни эшигингга келиб, «Эримга кўчанинг аёлларини қўшяпсанми, аплаҳ?» деб келиб, бақириб, чакирса, ана унда тамом бўласан. Шунинг учун эҳтиёт бўл. Кўзларингни оч. Сенга оталарча хабар беряпман. Биздан бўлгани шу.

Била туриб, номуссизлик қилган одамдек, қўлларим билан юзимни бекитдим. Газеталарда кутилмаган янгиликларни ўқиб қолганимда ҳайрон қолардим. Ахир қандай қилиб бир одам ўз ҳамжинсини уриб ўлдирганинги тасаввуримга сифдира олмасдим.

Таҳсин афандини тинглар эканман, бу рух мұммосини ҳал қылған бўлдим. Насуҳибейни ўша пайт қаршимда кўрсам, сўзсиз ўлдирган бўлардим. Нима бўлди, юзим қай аҳволга тушди, билмайман. Фақат Таҳсин афанди ёмон қўрқди. Ишнинг бу даража вахимали бўлишини, бунчалик қутуриб кетишимни хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Ўрнимдан сакраб турганимни кўргач, била-кларимга ёпишди:

– Болам, ўзингга кел, ўзингни қўлга ол, бу дунё шундай дунёдир. Бўлмаган ишлар содир бўлади. Кимлардир хотинини бегона эркаклар билан ушлаб олади-ю, бунчалик ҳаяжонга тушмайди. Сеники ҳали бу даражада эмас-ку. Сенга айтган сўзларим шунчалик таъсир қилдими?

Ҳақиқатни эшитмасдан туриб, Насуҳибейнинг ёқасига ёпишиш тўгри бўлмасди. Ўша кундан бошлаб, ҳукумат идорасига келиб, мудирни кузатувга олдим. Икки кун ичида ҳеч нарса содир бўлмади. Учинчи куни Насуҳибей тушдан кейин идорага келмади. Бироз кутиб, кейин уйимга бордим. Доим чўнтағимда турадиган иккинчи калит билан эшикни очдим. Яхшиямки, у ерда ҳеч ким йўқ экан. Зинапоялардан сакраб-сакраб, хонамга чиқдим. Билмадим, негадир эшикнинг ичкаридан қулфланганлигини тахмин қилгандек, уни тепишга, синдиришга тайёрланардим, аммо йўқ. Итаррар-итармас, очилди. Насуҳибей ёлғиз эди. Аёл ҳали келмаганди. Бу унинг фойдасига содир бўлган тасодиф эди. Натижада унинг ўзи ҳам буни тушунганлиги учун вазиятдан осон чиқиб кетаман деб ўйлади. Ҳайрон бўлиб кулади ва менга қараб:

– Қаердан келиб қолдингиз? Менга бир китоб керак бўлди, шуни олишга келиш учун таклиф ку-

тиб ўтиришим шартми? - деди. Ҳалиям амрона ҳаракатларини қўймасди. Насуҳибейга нимадир демоқчи бўлдим, бироқ овозим чиқмади. Бирданга устига отилдим, бўғзидан олдим. Устма-уст ерга қуладик. У мендан йирикроқ гавдали одам эди, аммо жуда бўш-баёв экан. Тезда овози ва нафаси сиқила бошлади. Стол устига ташлаган ҳасса билан уриб, уни пастга олиб тушдим. Кўча эшигидан чиқариб ташладим. Чиқишда битта сўз айтди: «Кўрамиз!»

Ўша кеча ухлолмадим. Асабларим таранглиги йўқолганди. Бу азамат одам энди менинг қаршимида гуноҳкордек туриши керак эди, лекин эртаси куни Насуҳибей олдингидан-да тетик кўринди. Ҳайрон қолдим. Ияги ва бурнидаги муштлар ўрни ҳали ҳам тузалмаганди, аммо уларни худди қаҳрамон аскар душман билан юзма-юз орттирган жароҳат деб ўйлайсиз. Бир кун олдин менга ёлворган бечора овоз бугун аввалгидан ҳам жарангдорроқ эди. Йўлакда кўришганимизда мен унга енгил табассум қилишим керак эди. Ҳолбуки, у менга тоғлар тепасидан қарагандек, менсимай назар ташлади.

Мен ўзимни камситилгандек ҳис қилдим. Бир йилга яқин вақт ичида қаттиқ ишладим, яхши маъмур, яхши инсон бўлиш учун нима зарур бўлса қилдим, бироқ шунга қарамасдан таржимаи ҳолимга атрофидагилар билан яхши муомалада бўлмаслигим тўғрисидаги маълумот тушди. Агар зарар фақатгина шундан иборат бўлса, шунга ҳам шукр қилган бўлардим. Рұҳан ҳам тушкун аҳволда эдим. Бугунги (R...) бошлиғи билан кечаги кичкина маъмур шунчалар фарқли эдики, ҳолбуки орадан бир йил ҳам ўтмаганди. Балки бундан кейин ўзимни қўлга оларман. Ҳозиргача оддий ходим эдим,

ҳали унинг, ҳали бунинг қўлида ўйинчоқ бўлардим. Энди эса олдингига қараганда анча мустақилман. Қилган ишимга ўзлигимдан бошқа яна кўп нарса кўшишим мумкин. Аслида ҳаёт бугундан бошланадётганди. Ўтган бир йил асносида синиб, чўлоқланаб қолган умидларимга садоқат кўрсатиш энди ўзимнинг қўлимда.

(R...) тумани менга ёқиб қолди. Ҳавоси яхши, суви яхши, манзараси яхши. Энг муҳими, аҳолиси яхши. Ҳамма ўз ишлари билан овора. Аммо ҳалқ қанчалик яхши бўлса, аъёнлар шу даражада мутакаббур ва манфаатпарастдирлар. Аҳолининг кўнгилчанлиги уларни жуда ҳам эркалатиб юборганилиги кўриниб турарди.

Аъёнлар биргаликда ҳукуматни ўз ҳукми остига олган, бир-бирларига маҳкам қўл берган бошлиқдарнинг эса қимирлашга мажоли йўқ. Ташкилот ғоятда мукаммал. Туманга янги бошлиқ келдими, дарҳол атрофига тўпланишади. Бугун у ерда, эртага бошқа жойда қўзичоқлар, ҳолвалар, рақилар, чолгулар билан суннат қилинаётган бола каби кўнглини олишади. Уни овутишади. Менга ҳам шундай қилишди: «Сиз бу ерда ишлар эканлиз, биз сизни бошимизга тож сифатида кўрамиз», дейишди. Баракасини берсин, вазиятни тезда ўрганиб олдим. Уларнинг бу ерда ишлашдан асосий мақсадлари ҳукумат ишига, янаям аниқроғи, ўз ишларига аралашмаслик эди. Ана шундай қиладиган бўлсам, масъулиятызиз, ўйинчоқ ҳукмдор каби бир нави салтанатни бошқаардим. Ҳаттоқи бироз ғайрат қилсан, ҳовли, боғ эгасига ҳам айланишим мумкин эди, аммо менинг истагим бу эмасди. (M...) туманида бошлиқ бўлган бир танишимга ўзгаришларни амалга оширишни таклиф қилдим. Миннатдорлик билан қабул қилди.

Бугун янги маъмуриятда иш бошладим. (М...) жуда қаровсиз қолибди. Фақир ва азоб-уқубатларга тўла бир жойга айланганди. Мен учун изласам ҳам топилмайдиган бир жой. Балки бу болаларча фикрдир, фалсафа китоблариға кирадиган гаплар эмасдир, бироқ мен саодатни иккига ажратаман. Бошқалардан олинадиган саодат ва бошқаларга бериладиган саодат. Мен учун ҳақиқий саодат бошқаларга бериладигани эди. Бу ер жуда фақир ва азоб-уқубатларга тўла жой. Демакки, жуда кўп яхшилик ва жуда кўп хизмат қила оламан.

Ва ниҳоят масъуд бўламан.

(М...)да жуда катта иштиёқ билан ишламоқчи эдим, лекин бундай бўлмади. Сув йўқ эди. Аҳоли сасиб ётган ботқоқликдан сув ичарди. Беш ёшгача бўлган болалар ўртасида мудҳиш ичтерлама касали тарқалган бўлиб, ҳар куни ҳукумат биноси қархисидаги қабристонда бир-икки нафар масъум боланинг жанозаси бўларди. Ҳокимлик шифокори: «Туманга сув келмагунча бу ўлимларнинг олди олинмайди», дерди. Вилоят ҳокимлигига тўртта жойга ариза бердим. Менинг фикримга қўшилмайдиган йўқ эди, бироқ ишлар жуда ҳам секин кетар, кичкина болаларнинг тобутлари дебраза олдида ўтишда давом этарди. Асабларим жуда ёмон бузилганди. Бу жанозаларни кўргач, бўғзимга нимадир тиқилар, кўксимга муштлаб «Қотил, қотил. Уларни сен ўлдирияпсан. Ахир сен доим виждонингга қулоқ солмоқчи эдингку?» деб ўзимга ўзим гапирав, баъзида йиғлаб ҳам олардим.

Ниҳоят мен сўраган нарсаларнинг бир қисми келди ва дарҳол иш бошладим. Бир ярим ой давомида кеча-кундуз ишладим. Ишчилар, чанг-тўзон ичида юрганимни кўрганлар менга «ишчибоши»

дэя ном беришди. Тақдир насиб қилиб ҳукмдор бўлсам, халқнинг таърифига эҳтиёж сезмасдим. Пул тугагач, туманнинг бойлари олдига борар, хайр-эҳсон ёки қарз сўрардим.

Бир куни одатдагидек ишчилар билан чанг-тӯзон ичида ишлаётгандим. Бир машинада пурим кийинган икки афанди келди. Булар текширувчилар эди. Мени дарров ишдан чақириб олишди ва сўроққа тутишди. Айбим бир эмас, бир қанча бўлиб, текширув хуносалари хато эди. Муносабат идоравий усулда кечмади. Белгиланган муддатларда ишлар бажарилмаганди. Файриқонуний равишда ортиқча маблағ сўрабман. Аҳолига тазийқ ўтказиб, улардан пул олибман. Мансабимни суистеъмол қилибман ва бошқалар. Бироқ текширувчилар яхши инсонлар экан. Агар исташганида мени бошқа ишламаслик шарти билан давлат ишидан ҳайдашар, бир неча йиллаб суд ва қамоқхоналарда юришга мажбур қилишарди. Аммо улар мени жуда диққат ва марҳамат билан тинглашди ҳамда ишлар янада ёмонлашиб кетмаслиги учун огоҳлантиришди.

Бугун маҳаллам (S...)даги янги маъмуриятда иш бошладим. Менга шу куни вазифасини топширган собиқ бошлиқ «Сизга муваффакият тилаш худди дуоибад қилишга teng. Olloҳ sizni bu dunёning jaҳannamidan kutqarsin», деди. Бу сўзларга енгилгина бош силкиб жавоб қайтардим. Нима бўлганда ҳам хурсандман. Чунки энди деразам олдидан мен туфайли ўлган болаларнинг тобутлари ўтмайди.

Ҳар доим янги жойда иш бошлар эканман, умидларимни қайта кўздан кечирар, уларни янгилашиб олат тусига кириб қолганди. Ҳозир ҳам шундай қиласдим. «Доим виждоним овозига қулоқ

соламан» жумласини ўқир эканман, ғайритабий равиша кўзларимга ёш келди.

Охирги фалокатимнинг сабаби виждонимга қулоқ соганим эмасмиди? Виждоним менга «сувизликдан ўлаётган болаларга нима бўлса ҳам сув берасан!» деганди. Мен ҳам мана шу амрга итоат қилиш учун маъмуриятдан ҳайдалишга, суд бино-ларига қатнашга ҳам рози бўлгандим. Демакки, мен ҳам кичкина бўлса-да, қаҳрамонман. Ўз кўзим билан кутилмаганда катта бўлганлигимни, юксалганимни кўраётгандим. Афсуски, бу сармастлик узоққа чўзилмади. Дастуримнинг бошқа моддасига кўзим тушди. Унда «Доим қонунга риоя қила-ман» деб ёзилганди. Ҳолбуки, сув ишида кўра-била туриб қонунни четлаб ўтганим кун каби равшан эди. Мана шундай қилиб, мен умидларимнинг бирини амалга татбиқ этар эканман, иккинчи-сини йўққа чиқаргандим. Янаям ёмони шуки, бу ҳол ҳали давом этади. Дастурда бир-икки модда бир-бирига мос келмасди. Шундай ишлар чиқади-ки, виждон «қил» деса, қонун «қилма» дейди. Қонун истайдиган баъзи нарсалар виждонга мос келмасди. Бундай вазиятда нима қилишим керак?!

Қачонки мамлакат ўқиш-ёзишни ўрганса, ана шундагина ривожланишига ишонадиганлардан-ман. Бу менинг мактаб парталаридан бери қаноатим эди. Ҳатто бир муддат дарс бериш мақсадида муаллим бўлишга ҳам қарор қилгандим. Аммо давлат идораларида ишлаб туриб ҳам маорифга фойдам тегиши мумкин. Ишлаган пайтимда мен борган жойларда муаллимлар ва маориф ходимла-ри билан гаплашар эканман, доимо «Мен муқаддас қўшинингизнинг кўнгилли иштирокчиларидан-ман. Ҳар қандай масалада муаммо туғилса, мен-

га келинглар, қўлимдан келганча ёрдам беришга тайёрман», деган гапларни айтаман. Бир нарсани таъкидлашим керакки, булар шунчаки гаплар эмасди. Ваъдамга доим содик қолардим, лекин нариги қўшинда ҳам бу жараёнга кўз юмиб бўлмасди. Жамият манфаати учун нимадандир воз қешиш тарафдориман. Заиф ахлоқли инсонларнинг бир дақиқа ҳам қандайдир лавозимда ўтиришларини умуман истамайман.

(Заҳро отасининг бу сатрларини ўқир экан, жинни бўлаёзди. «Булар менинг фикрларим» дерди. Бир туш кўраётганига ишониш учун қоғозга бармоқлари билан тегиниб кўрарди. Кейин хаёлига бир нарса келди: «Танам бўлгани каби руҳим билан ҳам бу одамнинг қизиманми?» деб ўйлаб қолди ва бироз ўқиши тўхтатди.)

Бу ерда эса ишни бошлаган ҳафтамда 40 – 50 имзо қўйилган бир ариза келиб тушди. Тумандаги ибтидоий муаллимлардан бирининг устидан шикоят қилинганди:

«Жуда ҳам жоҳил, эзма ва кўп галирадиган қария экан. Бу ҳам етмагандек, тиланчилик табиати ҳам бормиш. Кутимаганданда ўқувчиларнинг оиласарини ноқулай аҳволга солиб қўяр, гул сўраркан. Кечга яқин елкасида замбил билан бозорда айланар, бақоллар, сотувчилар олдига бориб, «Болаларингизнинг устозиман, менга ёрдам бериш сизнинг қарзингиз», дер экан. Кимданdir бир ҳовуч гуруч, яна кимданdir бир боғ исмалоқ олмасдан кетмасмиш. Мактабда дарс вақтида синфдан чиқиб, болаларнинг нарсаларини кавлар, пишириқ, ва тухумларини олиб қўяр экан. Мендан олдинги касбдошимга бир неча бор мурожаат қили-

шибди, аммо кўнгли бўш бўлганлиги учун унга ҳеч нарса қилолмабди.

– Бундай қилманлар, бечора фақир одам, устоз. Агар очликдан ўлиб қолса, балоларга қолиб кетамиз. Бунинг устида бир маъмурни орсиз табиати учун ишдан ҳайдолмаймиз. Менимча, у бундай ишларни вазиятдан келиб чиқиб қиласа керак, шундай бўлса ҳам уни яна бир марта чақириб, огоҳлантираман, – дер ва аҳолидан шу йўл билан кутулар экан.

Аризани олиб келганлар янайам узундан-узоқ изоҳ беришди. Дарҳол мактабга югурдим. Бинонинг қаердалигини билмасам ҳам болаларнинг шовқинидан топишим мумкин эди. Шикоятнинг қанчалар тўғри эканлигини аниқлаш учун фақатгина мактабнинг олдидан ўтиш ва ичкарига бир кўр назар ташлаш етарли эди.

Юқори синфда ўқийдиган ўқувчи юз-кўзи лой ва қон ичидан бўлган кичкина болани мактабга киритиш билан овора эди. Уларнинг ортидан мен кирдим. Улар синф эшиги олдига боргач, шовқин-сурон янада кучайди. Бу шовқин орасида эскирган тахтанинг ричирлашига ўхшашиб жирканч овоз эшитилди:

– Гўлахни қўлга олдиларингми? Баракалла, болалар. Сен бу қария ортимдан югуриб тута олмайди деб қочдингми? Ана энди кунингни кўрсатаман. Вой, бу абллаҳлар яна калтагимни ўғрилашибди. Таёқ қани? Агар олган бўлсаларинг беринглар. Рост айтаяпман, урмайман. Урмайман, аксинча яхши баҳо қўяман.

Муаллим мени кўргач, ҳайрон қолди. Яна ўша овоз билан «Тинчликми ишқилиб, тинчлик бўлсин-да», деб бақириди. Кейин синф ўртасида бир-бири билан чалкашиб ётган болалар кийимла-

ри орасидан менга қараб кела бошлади. Бод ёки бошқа бир касалликдан оёқларини яхши боса олмаганилиги учун юраётганда худди сакраётгандек күринар, қариликдан буқчайган елкаси күтарилиб-тушарди.

Ишни бошлаган куним шу ерлик аҳолининг баъзилари табриклагани келганди. Уларнинг орасида мана шу қарияни ҳам кўрганимни эслайман.

- Афандим, хуш келибсиз. Хуш келибсиз, бошлиқ ўғлим. Мактабимизни шарафга тўлдирдингиз. Биз қаримиз, сиз ёшсиз, бироқ биз сизнинг амрингиздамиз. Отамиз, валинеъматимизсиз, - дер ва шунга ўжаш бошқа мазмун-матраси йўқ сўзлар билан қўлларимни, этакларимни ўпишга уринар, кулар, елкамни силар, хуллас, турли масхарабозликлар қиласарди.

Оёқларимдан ушлаб, мени мажбуrlаб курсига ўтқазди. Ўкувчиларга мадҳияни айттира бошлади. Болаларнинг ҳар қайси турли пардаларда ваҳшиёна фарёдлар билан бақирап, муаллимнинг жирканч овози ҳам уларга аралашиб кетганди.

Муаллим эзма бўлса ҳам ўз манфаатини жуда яхши биладиган одам эди. Бошлиқнинг кутилмаган ташрифидан ёмон натижа чиқишини кўнгли сезар, қўрқар, кичкина кўзлари гўёки айланиб кетарди. Мадҳия айтилаётганда болаларни тартибга чақиришга, жойларига ўтқизишга уринарди. Ўзича менга сездирмасдан болаларнинг баъзиларига паст овозда танбех берарди. Ҳатто орқа партада ўтирадиган икки болага «тўғри туринглар, мени нонимдан айирасизлар!» деб пичирлаганини ҳам эшийтдим.

Бу эзма чолнинг масхарабозликларига кулиш керакми ёки ачинишми? Шуни билмай бошим қотиб қолганди. Ҳадеб ёнимга келгач, негадир ҳуркар,

кўли менга тегадиган бўлса, ифлос бўлиб қоладигандек ҳис қиласардим ўзимни. Бу аҳволни кўргандан кейин мактабда узоқ вақт қолишнинг кераги йўқ эди. Афсуски, эзманинг қўлидан тезда қутулиб кета олмадим. Менга томоша кўрсатишни истади. Гавдаси каттароқ бир ўқувчини чақирди. Пайғамбар, авлиё ва анбиёлар, подшолар хусусида ўргатган дуоларини кўрсатиш учун қироат қилдирди. Ўқувчилар «У Истанбул мактабидан келди, бу ерда ўргангани йўқ», деб бақира бошлишди. Ана шу фурсатдан фойдаланиб, ўзимни ташқарига отдим. Бечора одам ортимдан чопиб чиқдим, лекин албатта, ета олмади. Бироз олдин мактабдан қочиб кетган болага қилгани каби ортимдан катта ўқувчиларни ҳам юбормади.

Бу масалада бироз бўлса ҳам иккиланишнинг ҳожати йўқ эди. Дарҳол вилоятга хат тайёрладим ва уни мактабдан ҳайдатдим. Бунинг учун бошқа сабаб бўлмаса ҳам қарилигининг ўзи етарли эди. Бир неча кундан кейин ўша чолни атрофида бир неча бола билан идоранинг олдида кўрдим.

– Валинеъматим, невараларимни олиб келдим. Оллоҳ ва мендан бошқа ҳеч кими йўқ. Бир отаси эса сизсиз. Менинг нонимни тортиб олиш мана бу масъумларни оч қолдиришдир, – деб оёқларим остига йиқилди, тиззамни қучоқлади. Болалар ҳам ўргатиб қўйилган шекилли атрофимда:

– Бошлиқ отамиз, бизни оч қолдирманг. Бувами ишдан ҳайдаманг, – деб бақириб-чақиришарди. Улардан қутулиш учун ҳаракат қиласар эканман, оқ билан қоранинг фарқини ажратиб олдим. Хонага кирганимда бутун танам зир-зир титрарди. Фалокат билан кимнидир ўлдириб қўйган одамгина мана шу аҳволга тушса керак. Қария муаллим уч кун давомида эрта-ю кеч идора олдидағи майдон-

га келди. Катта-кичик неваралари билан намойиш уюштируди. Түртинчи куни жандарм билан уларни күчадан қувиб юбордим. Аммо уйда овқатланадаётганда олдимда бўйма-буй тизилиб турган боши эгилган болаларни кўрар, кечалари уйқум келмас, кўзимни юмсан уларни кўрардим. Кўзим илинди, дегунча, «Бошлиқ отамиз, очмиз, нонимизни тортиб олманг», деган узоқлардан келаётган ингичка нолаларни эшитардим. Хўш, бу овозларни қайси жандарм билан қувиш имумкин?

Минг афсуслар бўлсинки, иш шу билан тутамади. Энди ҳеч нарса билан иши йўқ муаллимнинг бўйнида тўрва билан эшикма-эшик юриб тиланчилик қилаётганини, «Собиқ муаллимман, мени ишдан ҳайдашди. Марҳамат қилинглар», деб садақа сўраб юрганини хабарини олдим. Эзма, жоҳил, ахлоқсиз, идора қилиб бўлмас муаллимни бу ишда қолдира олмасдим. Қонун ҳам, виждоним ҳам бу одамни мактабдан ҳайдашимни буюради. Мен буйруқни бажардим. Ўзимча хотиржам бўлиш имумкин. Ўз-ўзимдан мамнун бўлиш имумкин. Бирок, аксинча, қалбимда оғриқ бор ва ўзимдан жирканга бошладим. Вақти-вақти билан энг буюк манфаатларимни, ҳаётимни менсимаган руҳий ҳамлаларга қарамасдан ожиз одам эканлигимни тушуниб етдим. Ҳеч қачон яхши маъмур бўла олмайман...

Дафтаримга битилган охирги хотиранинг санасига қарадим. Орадан тўрт йилу етмиш беш кун ўтибди. Тўрт йил етмиш беш кун оз фурсат эмасди, лекин ана шу муддатда бошимдан ўтган воқеаларни ўйлар эканман, «Буларнинг ҳаммаси шугина вақтга қандай сифди?» деб ҳайрон қолардим. Шарқий вилоятларда мен кўрмаган, айланмаган жой қолмади. Бир неча марта ишдан ҳайдалдим.

Бир марта тұхматга учрадим ва судға беришди. Бир марта эса мутаассиб бир туманда динсиз дея тошбүрон қилиб үлдиришларига оз қолди. Бир марта қароқчилар тунаб кетди. Бир марта тепалиқдан отиб юбориши. Қандайдир мұйжиза билан тирик қолдим. Энди бу воқеаларнинг қачон бұлғанлигини ҳам аралаштириб юборяпман.

Нихоят, хатлар бұлыми мудири сифатида Диёрбакирга келиб, жойлашдим. Ҳозиргина «Буларнинг ҳаммаси шугина вақтга қандай сиғди?» деб ҳайрон бұлаётгандим, энди эса «Шу вақт ичида мен қанчалар үзгариб кетдим?» дея үйлаб қолдим. Ҳа, энди мен умуман бошқача одам әдим. Бир бурчакда үзимни унтишларини истаб, дам олишдан бошқа нарсаны үйламасдим. Беш-олти йил олдин ажайиб орзулар билан Истанбулдан чиққан, воқеалар ва инсонларни азалий йўлларидан қайтаришга азм қилган боланинг устидан ҳозир ҳам кулар ҳамда унга раҳмим келарди.

Үтган йили қурд қабилаларидан бири исен күтарди, туман марказини йўқ қилмоқчи бўлди. Туман полицияси маҳаллий аҳолининг ёрдами билан осийларни қувиб юборди. Бу муваффакият ортидан менинг исмим келиб чиқди. Ички ишлар вазирилиги мени мукофотламоқчи бўлди. Истасам ҳоким ҳам бўлардим, аммо жуда чарчаган ва умидсиз әдим. Юқорида айтганим каби бир бурчакда ўтириб, үзимни унтишларини хоҳлашдан, дам олишдан бошқа орзуим йўқ әди.

Бўш турган Диёрбакир хатлар бўлими бошлиқлигини танладим. Вазифаси ва масъулияти озроқ иш. Ёш бўлишимга қарамасдан худди нафақадаги одамга үхшардим. Энди турли ғавғоларга аралашмасдим. Бошқаларнинг ғаддорлиги ва қилган ноҳақ ишларини эшитсам ҳам индамай қўя қолар-

дим. Катталар билан яхши келишардим. Кичиклар нинг камчиликлари, хатоларига эса мумкин қадар кўз юмардим. Бироннинг ишига аралашганимни кўришмаётганлиги учун менга арз қилиб келувчилар ҳам жуда кам эди. Холоса шуки, рангсиз, руҳсиз бир одамга айландим. Тан олишим керакки, тинчман, хотиржамман. Кундузлари идорада ухлаб қолган пайтларим ҳам бўлган. Мени кўргани тез-тез келиб турадиган таниш-билишлар билан сухбатлашиб ўтирадим. Кечга яқин идорада чикқач, маъмурлар қаҳважонасига борар, бир-икки қўл нарда ташлардим. Кейин эса ичиш вақти келар, бир неча қадаҳ рақи ичардим. Ортидан эса иштаҳа билан овқат ер ва хотиржам ухлардим. Бу дастуримни баъзан кечки кўнгилхушликлар билан ўзгартириб туардим. Рақига ўрганиб қолганимдан хурсанд эмасман, бироқ кечга яқин файриихтиёрий равишда одамнинг елкасига қандайдир оғирилик ўтиради. «Яна бир кун ўтди, доим шундай ўтадими?», деб ўйланиб қолардим. Баъзан бундай ўйланишлар чукурлашиб кетар ва ярим кечагача давом этарди. Ўйлайманки, мана шу гариб кечки касалликка рақидан бошқа даво йўқ. Гарчи яна бир чора бор, лекин бу ҳақда ўйлашга журъатим етмайди. Майли шундай қолсин...

Бир ой олдин хаёл қилишга журъатим етмаган иш тўсатдан ҳақиқатга айланди. Уйланяпман. Энди бўйдоқлар борадиган жойларда юрмайман. Покиза оилас, орзу қилмаган даражада гўзал ва яхши хотиним бўлади. Ишга кирган, ўз нонимни ўзим топиб ея бошлаган кунни инқилоб куним дегандим. Бекор гап. Ўзимча ўша кундан бери ўзими ўзим эплаб келардим. Ҳаётимни истаганимча йўлга қўярдим. Болалик. Бир киши хаёлидаги дунё

билиң қандай тенг келиши мүмкін? Ҳолбуки, ҳозир дунё билан алоқамни узай деб турғандим. Үзимни кичкинагина оиласын саодати учун фидо қиласын.

Ҳозирча уйимда уч киши бўламиз. Малаклардек пок, масъума хотиним, бир умр изтироб чеккан бўлса-да, барибир меҳрибон қайнотим. Бир неча йилдан кейин бизга бир, балки икки фарзанд қўшилади. Хуллас, ҳар қанча катта бўлмасин, беш-олти кишидан ошмайдиган кичкина бир жамият. Мен қандай қилиб бўлса ҳам уларни баҳтли қиласын. Демак, мен учун асл ҳаёт энди бошлияпти.

Диёрбакирда Фадил афанди исмли бир омбор мудири бўларди. Жуда нозик ва кибор одам эди. Икки ҳафта олдин унинг ҳаётида ёмон воқеа содир бўлди. Ўн икки дақиқа ҳушсиз ётди. Кейин секин-секин кўзларини очди. Бечора одамни уйига олиб бориш учун бир машина олиб келдим. Кўлимга суюниб, зинапоялардан тушар экан, бир муддат тўхтади:

— Муршид афанди, — деди. — Үзимни жуда ёмон ҳис қиляпман. Мени ёлғиз қолдирманг. Уйимгача оборинг.

Машинага бирга миндик. Орқада ўтириб, нафас олиши қийинлашиб борарди. Бир кўлимни елкасидан ўтказиб, кучоқлаб олдим. Бошини кафтимга қўйди. Машина ўнқир-чўнқир йўллардан борар экан, баъзан «Яхшимисиз? Үзингизни яхши ҳис қиляпсизми?» деб сўраб қўярдим. У бўлса, «йўқ» дегандек бошини силкитарди, кўзларидан оқара бошлаган жингалак соchlарига ёш оқарди.

Бозордан ўтаётганимиздан тамоман ўзига келди. Чуқур нафас олди ва жилмайиб:

— Худога минг марта шукр, Муршид афанди. Сал қолса ўлиб қолардим! — деди. Кейин эса аччик

табассум билан давом этди: – Аслида ўлим унчалик ҳам кўрқинчли нарса эмас, аммо болаларим...

Яна кўзига ёш кела бошлади.

– Ўйлаётган нарсангизни қаранг. Агар бироз муддатга хушдан кетиш билан одам ўладиган бўлса, дунёда ҳеч ким қолмасди-ку, – деб енгил ҳазил қилдим.

Машина бироз юриб, тўхтади. Бир масжиднинг олдидаги уйлар бор кўчага бурилаётганди. Унинг аҳволи яна ёмонлашиб қолди. Нафас ололмас, қўллари билан ёқасини йиртгудек бўларди. Бақиришни истаб оғзини очар, аммо овози чиқмасди. Уйнинг эшиги олдида тўхтадик. Ҳайдовчи эшикни тақиллатди, ичкарига нималардир деди. Сочлари тўзғиб ётган бир аёл бошига рўмолини апил-тапил ташлаб, кўчага чиқди. Машинанинг ойнасига югурди.

– Худо ҳаққи айтинг, жуда оғирми? – деб ёлварди. Мен жойимдан қимиirlамас, жавоб беролмасдим. Фақат танамни ойнага тираб, орқада оғзидан қип-қизил кўпик келиб ётган жасадни кўрсатмасликка уринардим. Кўчада ҳайқириқ овози эшитилди. Эшиклар олди соchlари очиқ аёллар ва яrim яланғоч болалар билан тўлди. Ўша дақиқанинг даҳшатини бир умр унутмайман. Жасадни қучофимга олиб, ичкарига олиб кирдим. Уни жойига ўз қўлларим билан ётқиздим ва кўзларини юмдим. Эртакларда инсонлар суюклиларини илк марта боғда, булоқ бошида кўради. Мен эса севгилимни илк марта жасад ёнида кўрдим. Уйни тўлдирган қўшни аёллар уни фарёд ва кўз ёшлар ичиди бу хонага киритмасликка уринишарди. Бечора бола жинни бўлаёзганди.

Рўмоли деярли йиртилиб кетганди. Ёйилган жингалак соchlарини юлар, тирноқлари билан юзини қонатарди. Дард уни инсонийликдан чиқарган, тузоқча тушган пайтда кўрқувдан ўзини ўзи пар-

чалайдиган ҳайвон боласига айлантириб қўйганди. Уни илк кўришим боғда ёки булоқ бошида бўлганида эди, билмадим қанчалик севинардим? Мен меҳр-шафқатга зор етим бўлиб катта бўлгандим. Кичкиналигимда онамнинг бағридан олиниб, ётиб ўқийдиган мактабга берилганимдан буён мени ҳеч ким эркаlamаган, яхши кўрмаган. Шунинг учун бу ёш қизнинг йўқотишдан чекаётган дод-фарёди менга заррача ҳам таъсир қилмади.

Муҳаббат хаёлимни банд этмаган. Тонгда уйғониб, эслаб энтиkadиган даражада тушлар кўрмасдим. Мен учун яхши кўриш, севиш бир инсоннинг танаси, руҳининг бир парчасига дахл қилиш, у билан бирга кулиш, бирга йифлаш, изтиробларини бўлишиш деганидир. Бундай дақиқаларда бирор нимани ўйлаш инсонга хос нарса эмас, бироқ кeling, айтиб қўя қолай. Бу бола фарёд чекар экан, шундай фикрга бордим:

«Мана севишга арзийдиган қиз! Қанчалар мукаммал умр йўлдоши бўлади. Шу даражада ёниб-куйишга қобилияти бўлган қизнинг ким билади севишга қанчалик қобилияти бор? Мумкин бўлса-да, унга уйлансанг. Бундай аёл билан яшаш қанчалар саодат!!! Фақатгина яшаш эмас, ҳаттоқи ўлим ҳам...»

Шуларни ўйлар эканман, у билан ўтказадиган бахтли йилларим кўз ўнгимдан ўтарди. Сочларида тутам-тутам оқлар, аммо кўзларида ўша оташ, кўзёшлар билан ўз ётогимнинг бошида йифлашини тасаввур қиласидим. Қанчалар бахтли ўлим!..

(Захро хотираларнинг мана шу жойида тўхтади. Бошини отаси ётган томонга қаратиб, ўйга толди. Орадан қарийб ўттиз йил ўтибди. Бу сатрларни ёзган одам ўйлаган кун ниҳоят келганди, лекин ёток,

бурчагида у ўйлагандек ёшлардан бирор томчи тушмаганди. Заҳро бир он унга раҳми келгандек бўлди, аммо ўша онда кўз олдига онасининг ёш бўлишига қарамай минг жафо ичида вафот этгани келди. Отасининг хотираларини ўқиган сайин сўниб бораётган нафрати яна қайта жонланди. Ўқишида давом этди).

...Мудир фарзандларига икки лира қарздан бўлак ҳеч нарса қолдирмаганди. Қарз эгалари жаноза ўқилмасдан туриб, тўрт томондан кела бошлишди. Бир неча кун ичида уйда нима бўлса ҳаммаси сотилди. Қарзларнинг бир қисми тўланди. Фадил афандининг хотини ва қизининг уйларига қайтишга ҳам пуллари қолмаганди. Шунча ҳаракат қили, ишла, кейин эса фарзандларинг фурбат ичида қолсин. Бечораларнинг аҳволлари жуда паришон эди. Йўл харажатлари учун маъмур дўстларнинг ёрдамига мурожаат қилишдан бошқа чора қолмаганди.

Унинг яқин дўстларидан эмасдим, бироқ омонатини тасодифан бўлса-да, менинг қучофимда топширганди. Айнан мана шу ўртамиизда дўстликка ўхшаш бир яқинликни юзага келтирганди. Бир дўст каби эмас, балки бу оиланинг бир фарзанди каби у ёқдан бу ёққа чопдим. Ишлар аста-секин ўз йўлига тушиб борарди. Йўлга чиқиши кунлари яқинлашди. Бир куни катта хоним маҳзун-маҳзун кулиб, менга юзланди:

— Амин бўлингки, бей ўғлим, мен бу ерда марҳумни қолдириб кетаётганимдан афсусда эмасман. Сизни ташлаб кетаётганимга кўпроқ хафаман. Оғир кунларимизда қўлимиздан тутдингиз, ёнимизда бўлдингиз. Мен учун худди ўз фарзандимдек бўлиб қолдингиз, — деди.

Ўша пайтда кўзларим онасининг ортидаги стулга суюниб, тик турган қизнинг чеҳрасига тушди. Менга тикилиб туради. Унинг кўзлари ҳам «Мен ҳам шундай фикрдаман, аммо айтишга журъатим етмаяпти!» дер эди гўё. Хоним билан ёлғиз қолган кунимиз:

— Мени фарзандингиздек кўришингизни айтдингиз. Менга ҳам она керак. Муносиб кўрсангиз, мени қабул қилинг, — дедим. Бечора аёл қизининг фикрини сўраб ҳам ўтирмай бунга рози бўлди. Боғланган бўхчалар, ёпилган сандиқлар қайта очилди ва тўйга тайёргарлик бошланди.

Тайёргарликлар давом этмоқда. Бугун қайнонам билан жуда узоқ сухбатлашдим. Бу малак каби пок ва гўзал ахлоқли аёлга бўлган муҳаббатим, ҳурматим янада ортиб борарди. Аёлларни ақдсиз деймиз, аммо ораларида яхшилари ҳам бор. Бироқ минг афсуски, улар бу дунёда баҳтиёр бўлишнинг йўлини топа олишмайди. Ё бирор қаттиққўл эр кўлига ва ёки қариндош кўлига тушишади. Жим юришлари, юмшоқ кўнгилликларининг қурбонига айланишади. Қайнонам менга ҳаётини гапириб берди. Бечора аёл қанчалар азоб чекибди. Шунинг учун ҳам элликка кирмасдан соchlари оппоқ бўлиб кетган.

Болалигига оиласида, турмушга чиққандан кейин эрининг уйида кўрган азобларини ёзсан, бир роман бўлади. Унинг гапларига кўра қайнотам аслида кўринганидек эмас экан. Эътиборсиз, лоқайд бир эркак бўлган. Қайнонам сочини супурги, қўлини косов қилган ҳолда «Худо рози бўлсин!» деган гапни эшитмаган экан. Неча йиллар фурбат ичидаги яшабди. Кул ебди, кўмир ебди, лекин ҳеч кимга сездирмабди. Аёл бу гапларни айтар экан, қизариб кетар, буларни айтиш билан марҳумга ҳурматсиз-

лик қилишдан құрқарди. Аммо мен унинг ҳақиқий фарзандига айланғандым. Дардии менга айтмаса, кимга айтади? Бу муборак аёлни тинглар эканман, күзларимга ёш келарди. Менга қалбининг энг мағфий жойларини құрсатылышдан тортинасы, гапирап экан, қандай чидаганига ишона олмасди.

Фадил афанди доим үзини үйларди. Рамазон байрамларыда қызыларига бир күйлак ёки оёқ киийми олиш хаёлига ҳам келмасди. Рухсор билан Меваддат барибир ёш эмасми, бошқа болаларни күриб, ичикишарди. Агар оналарининг ғайрати бўлмаганида бу болалар аллақачон ўлиб кетарди. Нихоят катта қизи Рухсорни яна бир ғайрат билан бир тужжорга узатди. Кичик қизига келсак, куёви, яъни мен бой одам эмасдим, бироқ фурурли ва номусли бир йигит эдим. Шунинг учун унинг кўнгли хотиржам эди. Энди ўлимдан ҳам қўрқмасди. Меведдетни менга ўхшашиб йигитга бергач, бемалол жон таслим қиласа бўлаарди.

— Ўғлим, мен пулни яхши кўрмайман. Мен номус ва яхшиликни кўпроқ афзал биламан, — дер экан, унинг аҳволини бир тасаввур қилиб кўринг. Бечора аёл буларни айтар экан, бошини эгди: — Яхшими, ёмонми, кошки соғ бўлса эди, — деди. — Эрим бўлганлиги учун ҳар қандай жабрига чидардим. Ишдан ҳайдаб юборишса ҳам бўйнимга тўрва осиб, тиланчилик қиласа, аммо уни оч қолдирмасдим.

Оллоҳнинг қудрати билан ер юзига фақатгина яхшилик қилиш ва жафо чекиш учун келган оппоқ сочли бу аёлнинг қўлларини йифлаб ўпдим.

Эски уйимдан кўчиб, ҳукумат биноси олдида бошқа уйни ижарага олдим. Менинг аҳволимдаги одам учун ижара нархи бироз қиммат, аммо майли... Қайнонам ажойиб уй бекаси эди. Қизи ҳам ўзига ўхшали муқаррар. Унга кўп харажат қил-

майман. Оилам янги ва шинам уйда яшаса, бунинг нимаси ёмон? Тўғриси, улар учун бу ҳам кам. Хотиним ва қайнонам саройларга лойик инсонлар. Албатта, бу уйни яхшилаб безаш керак.

Макбуле хоним кўпни кўрган аёл. Олган нарсаларимизнинг кўпидан кўнгли тўлмади, лекин буни сездиришдан истиҳола қилди:

— Майли, бу бизга ҳаттоқи кўп. Мен учун бир луқма, битта кўйлак бўлса бўлди. Аммо бечора қизимнинг ўксишидан қўрқаман. Барибир ёшлигига боради. Қайсиdir куни муфтий қизига олмос кўзли узук сотиб олибди. Болам бечоранинг кўзи тўқ, лекин бола-да. Кўзини узолмаса денг.

— Қаллифим муфтийнинг қизи таққан узукни ёқтириб қолибдими? Ҳозироқ топиб, ўша узукни оламан.

Қайнонам ёш болалардек қувонарди. Албатта, узук учун эмас! Оиласининг барча орзуларини амалга оширадиган қуёв берганлиги учун Оллоҳга ҳамд айтарди. Қўлларини очиб, мени дуо қилади, бироқ шу билан бирга уялади ҳам:

— Тўғриси, бу гапни айтишдан мақсадим, узук олиш эмасди, ўғлим. Ҳаёлингга асло бундай гап келмасин, — деб қасам ичарди.

Қайнонам дунёи дундан воз кечган бир аёл бўлганига қарамасдан бод оёғи билан бозор айланарди:

— Ўз фарзандимдан кўра сенинг обрўйингни ўйлайман, ўғлим. Бирорларнинг ёнида ерга қаравингни истамайман. Ипак парданинг бизга нима кераги бор? Икки тўп оддий мато бўлса, етади, ҳаттоқи ортиб ҳам қолади. Лекин кўчадан ўтаётганлар деразага қараганида, «Хатлар бўлими мудирининг уйига қаранглар!» деб сени айблашларидан қўрқаман.

Оҳ, мен қураётган баҳтли оила узра қанотларини очган, менинг шараф ва манфаатимни ўз фар-

зандининг саодатидан устун қўйган меҳрибон ма-
лак! Оллоҳ, сендан марҳаматини дариф тутмасин!
Булар учун мўлжалдан ортиқ пул кетди, ҳатто оз-
роқ қарз ҳам олдим, лекин бундай оила учун инсон
пул эмас, жонини берса ҳам оз...

Куёв бўлганимга бир ҳафта бўлди. Бахтли эдим.
Мен анчадан буён мана шундай самимий оилам
бўлишини истардим. Кечқурунг биргаликда маза
килиб кечки овқатни еймиз. Бу хотиржамлик, бу
баҳт кундузги чарчоқларимни ёзарди. Овқатдан
кейин бир-икки соат гаплашиб ўтирамиз. Қай-
нонамнинг яна бир ёқадиган томони жуда содда
бўлишига қарамасдан, одамни тез тушунишидир.
Истанбулни унута олмабди.

Вақти-вақти билан бу ҳақида шундай ҳасрат би-
лан гапирадики, охирги нафасини олар экан, оби
замзам билан бирга Истанбул сувини ичмас экан,
кўнгли хотиржам бўлмас эмиш. Марҳум афанди-
сига баъзан ёлворармиш, «Кийиниб, бўяниш, ай-
ланиш ниятим йўқ, бироқ Ватанимни соғинаман.
Илтимос, дангасаликни ташлаб, озроқ ишланг. Ис-
танбулга ишга ўтинг. Биз аёл бўлсак, қўрқманг, у
ерларда ҳам яшашнинг бир йўлини топамиз», дер
екан. Аммо Фадил афанди жуда бағритош одам
бўлганлиги сабабли унинг бу гапларига қулоқ бер-
мас, тушунмас, топганини киши билмас жойларга
сарфлар экан.

Меведдет онасининг Истанбул ҳақида айтган
гапларини оғзини очган ҳолда ҳайрат билан тинг-
лар эди. Гарчи у ерда туғилмаган бўлса ҳам Истан-
бул қони бор. Онаси бу ажойиб мамлакат тўғри-
сида гапирад экан, баъзан қўзлари ёшга тўларди.
Макбуле хонимнинг катта қизи Истанбулда. Ме-
веддет ҳам бир йил олдин Истанбулга тегиб кетиш
эҳтимоли бўлган экан, бироқ рози бўлишмабди. У

одамнинг ўзига тўқдигидан кейинчалик бироз пушаймон ҳам бўлишибди, лекин ҳозир бундан мамнун бўлишмоқда. Чунки мени учратиши.

— Онажон, мен ҳам сизларга учраганимдан курсандман. Худо хоҳласа яқинда Истанбулни кўрасиз. Гарчи бизга ўйаш ўртаҳолларнинг Истанбулда яшашлари қийинроқ бўлса-да, бироқ сиздек мукаммал уй бекалари билан одам Европада яшаса ҳам бўлади. Бир-икки йилда имконини топиб, у ерга борамиз. Сиз истасангиз, албатта, бўлади.

Истанбулда иш топиш учун ҳозирданоқ ҳаракатларни бошлиш ниятидаман. Ўша пайтгача балки бироз пул тўплашга ҳам муваффақ бўларман. Ҳеч қандай завқи йўқ ғайратли бир эркакнинг қуш каби икки аёлни баҳтли қиласликка имкони борми?

...Қайнонам бир неча кундан бери маъюс ва ўйчан кўринарди. Сабабини сўрадим. Олдинига айтишни истамади, аммо қайсарлик қилаверганимдан кейин жавоб беришга мажбур бўлди:

— Баъзи мишишлардан хафа бўлиб кетяпман. Ўзим ҳақимда эмас, сен билан боғлиқ.

— Мен ҳақимдами?

— Сен одамларни билмайсан, ўғлим.

— Нима дейишяпти экан?

— Касал, қари қайнонасини ошхонага қўйиб, овқат пиширтиряпти экан, дейишяпти. Сабаб нима? Бизнинг уйдаги тартиб-интизомни кўра олишмаяпти. Кўзи кўр бўлгурлар орамизни бузишади.

Мен ҳам ҳайрат билан кўзларимни катта очдим.

— Қанақасига орамизни бузишади?

— Шундай, агар мана шу гаплар сенинг қулоғинга бориб етса, қайнонам мени кўча-кўйда гап қилиб юрибди, деб жаҳлинг чиқмайдими?

— Асло бундай бўлмайди, онажон. Сиз менинг тожимсиз. Мен кўчадаги гап-сўзларга эътибор

бераманми? Мен сизнинг малак эканлигингишни тушуниб етганман.

- Кам бўлма, ўғлим. Биламан, аммо улар шайтонга дарс беришади. Агар шундай гап айтишадиган бўлса, асло ишона кўрма. Овқат қилиш уй бекасининг ишидир. Агар сендеқ хайрли куёв бўлса, борми... келажакда ҳаммаси йўлга тушиб кетгач, ошпазлар ёллайсан ҳали. Ўша кунларга мен етолмасам керак. Мана шундай, болам. Мен боди бор аёлман, лекин сен учун мана шу ёшимда ўчоқ бошида айланиб, ўтларда қоврилсан ҳам майли.

Кулиб, муҳтарам аёлнинг елкасидан қучдим:

- Онажон, бу гапларни айтиб яхши қилдингиз. Мен ҳам сизнинг чарчашингизни ва бирорлар олдида ерга урилишингизни истамайман. Эртагаёқ ошпаз топинг. Ўзингиз эса дам олинг.

Қайнонам олдин рози бўлмади, лекин мен ҳам, Меведдет ҳам истаганимиздан кейин кўнди. Бироз ошириб юборяпти, бироқ нима ҳам қила олардим. Мен ўзимнинг харажатларимни қисқартираман.

Ҳозиргача бу аёлларни сира билмас эканман. Эркаклар уларнинг фийбатларидан нолишади, лекин мен буларни доим ошириб гапирадиган, савияси ва ахлоқи паст аёлларга хос нарса деб билардим. Эркаклардан кўп азият чеккандим, шунинг учун бўлса керак, аёлларни доим уларнинг зулми остида эзиладиган мазлум, тилсиз малаклар деб ўйлардим. Аслида уларнинг ҳам орасида кимлар бор экан? Буларни қайнонамдан ўрганяпман. Бечора аёл ҳозиргача қанча азоблар кўрган. Эриники камдек, бутун мамлакат унга душман бўлибди. Ҳеч кимга зарари тегмаган бўлса ҳам ҳамма унга ёмонлик тилайди.

- Сиз хафа бўлманг, она, - дейман унга. - Қалби пок инсонларни кўра олмасликлари табиий ҳолдир. Кўйинг, истаганларини гапиришсин. Мен бор

кучим билан ишлайпман. Бир кун келиб буларнинг ҳаммасидан қутуламиз.

Тўғрисини айтиш керак бўлса, Меведдет онасичалик фазилатли эмас, чунки нима бўлганда ҳам у ёш бола эди. Вақти келиб ўз йўлига тушиб кетади. Ахир унинг томирида малакдек аёлнинг қони оқмоқда. Ҳам Меведдетнинг арзимас хато ва камчиликлари кечириб бўлмайдиган нарсалар эмас. Масалан, дугоналарининг янада яхшироқ яшаётганигини, кийинаётганигини кўради ва бунинг учун мендан жаҳли чиқади, аразлайди, озгина жанжал ҳам қиласди. Бошқаларнинг саодатини кўролмаслик яхши иш эмас, лекин гуноҳ ҳам ҳисобланмайди. Ҳаттоқи, биз ҳам шу ёшимиз билан баъзи бирорларнинг муваффақиятларини кўриб, ичимиз ёнмайдими? Меведдет ҳали ёш бўлса. Бунинг учун мен билан тортишишига келадиган бўлсак, бечоранинг бу дунёда мендан бошқа дардини айтадиган, шикоят қиласиган кимсаси борми? Уни маҳзун ва асабий кўргач, юрагим парчаланиб кетади, бироқ қўлимдан кўп нарса келмайди. Унинг яна бир айби – ўйлаганини соддалик билан айтишидир. Масалан, бирор ёмонликни кўрди ёки эшитиб қолди, ўзини ушлаб туролмайди. У ерда ёки бу ерда, албатта, танқид қиласди. Айнан шу туфайли ҳам дўст оиласар билан баъзи муаммолар чиқиб туради. Ёмонлик, ахлоқсизликка чидай олмайдиган қизга «Тўғри гапирганни тўққиз қишлоқдан қуварлар» ёки «Тўғри сўз тукқанингга ёқмайди», деган гапларни қандай тушунтирасан? Бундай бўлиш билан бирга мен уни хафа қилмасликка уриниб, унинг мана шу характерини танқид қиласман. Хотинимга ёқмаган томонларимни у ҳам очик-ойдин юзимга айтади. Бу ҳам инсонийлик. Бошида бироз хафа бўлардим, аммо кейин ўйлаб кўргач,

унчалик ҳам айб иш қилмаётганлигини күрдим. Мен билан доим яшайдиган аёл ўзига ёқмаган томонларимни юзимга айтиши ёмон нарсами? Сохта назокат күрсатиб, жим юриб, ичида танқид қылса, келажагимиз учун яхши бўлармиди?

Шундай бўлса ҳам қайнонам қизининг мана шу саноқли фазилат ҳисобланадиган айбларини тузатиш учун катта куч сарф қиляпти. Асабийлашган пайтда унга таскин беради. Уни хурсанд қиладиган гапларни менга олдиндан айтиб қўяди.

– Болам, қурилиш муҳандиси хотинига валийнинг туғилган кунига бориш учун баҳмалдан кўйлак тикирибди. Аёл «Кўрамиз, хатлар бўлими бошлиғининг хотини тўйга қайси кўйлакда келар экан?» дебди. Бу Меведдетнинг қулоғига етиб келди. Хафа бўлди. Касал деб, мана шу тўйга бормасак қандай бўлар экан?

– Бундай бўлиши мумкин эмас, она. Биз ҳам Меведдетга баҳмалдан кўйлак тикирамиз. Хотиним муҳандиснинг хотини ёнида уялиб туришига чидай олмайман, бу менга ярашмайди.

– Болажоним, қийналиб қоласан. Меведдет ёшлиқ қилди-да. Бунга ҳаққи йўқ, аслида. Мен бўлганимда оғзимни ҳам очмасдим. Қамоқхона раисининг хотини қилган шармандалиknи сенга айтиб бердим. Меведдет ҳам бир-икки сўз айтибди. Бу дунёда ахборотдан кўп нима бор? Емасдан, ичмасдан шу гапларни унга етказишибди. Ўша аёл юрган жойида биз ҳақимизда нималар демаяпти экан. Сенинг хафа бўлишингни истамадим, лекин бирор таниш орқали унинг эрига бир оғиз айтиб қўисанг яхши бўларди. Бу аёл биздан нима истаяпти? Ўзимизча биз ҳам инсонлармиз. Кимга нима қиляпмиз?

– Онажон, сизга қилинган ҳақорат менга ҳам таалуқли. Эртага ўзим раисга бориб учрашаман.

Очиқчасига «Оилам менинг муқаддас құрғонимдир. Ким бұлса бұлсина, бүйнини узатғаннинг бүйнини узид оламан!» дейман.

Аммо қайнонам шунчалар муборак аәлки, раис билан үртамизда муаммо чиқишига сира ҳам рози бўлмади. «Асло, болам. Биз сабабли бирор чумомли зарар кўришини истамайман. Айтганимга пушаймон бўлдим. Унга ҳеч нарса демайсан. Менга сўз бер, хўпми, ўғлим?» деб ёлвора бошлади. Мен унга жонимни ҳам ўйланмасдан берардим, лекин шахсиятимга теккан нозик масалада қўлларимни боғлаб қўядиган сўзни бера олмасдим.

Эртасига тонгда раисни бозорда кўриб қолдим. Оғзимга келганини гапирдим.

У ҳам гап қайтарди. Кўча ўртасида урадим сал қолса. Шарманда бўлардим, бироқ ажратиб қолишиди. Дарров гап тарқалиб кетди. Икки соатдан кейин валий мени ўз ёнига чақирди. Бақириб, ўдағайлади:

«Бу масала ёпиқдигича қолади, лекин сен қамоқхона раисидан узр сўрайсан. Бошқа бундай воқеа бўлишини истамайман. Ё жимгина ўтирасан ёки нарсаларингни оласан-у, бу ердан кетасан», деди. Бу ҳақорат нафақат валийдан, балки валломатдан келганида ҳам чидай олмаган бўлардим. Миямга қон урилди. Мен ҳам жавоб қайтармоқчи эдим, аммо ўша онда кўз олдимга маъсум ва мазлум оиласам келди. «Кўрпага аччик қилиб, кўрпани куйдирма», дейишади. Ҳозироқ ишдан бўшатса нима қиласман? Чорасиз жим бўлдим ва умримда илк марта хорлик ва хўрликдан йиғлаб, ташқарига чиқдим.

Менга қилинган ҳақоратни сира ҳазм қила олмас, ҳирсимдан қутурардим. Малак қайнонам, «Бу воқеага биз сабаб бўлдик, тўғрими? Кошки, тилимга эгалик қилсам эди мана шундай бўлмасди. Жаҳл қилиб, уни бир нарса қилиб қўйсанг ёки ва-

лийга қаршилик қилганингда нима бўларди? Худо сақлади», дерди. Лекин хотиним ҳали ёш. У бу ҳақоратга айнан у ва онаси сабаб учраганлигимни тушунмасди. Мени кучсиз деб ҳисобларди. Истехзо билан «Сиз ўз қадрингизни билмайсиз!» дерди.

Эркак, хусусан, севган эркакнинг хотини оғиздан мана шундай гапларни эшитиши қанчалар азоб... Баъзан нима бўлса бўлсин, майли ўлдиришсин, лекин хотинимнинг олдида қадримни ерга уришларига йўл қўймайман, деб ўйлаб қолардим. Аммо қайнонам сўниб бораётган жаҳлимнинг вақти-вақти билан яна оловланганини кўргач, шунчалар ёлворардики... сал қолса оппоқ соchlари билан ўзини оёқларим остига ташларди. Ана шунда нима қилардим? Чорасизман, тўғри эмасми?

Оҳ, бу қайнонамнинг ортиқча марҳаматлари. Солиқ маъмурларидан бири лавозимини суистеъмол қилганлиги учун қўлга олинганди. Синфдош ўртоқларимдан бири мана шу иш билан шуғулла-наётганди. Ўша ходим қамалиши аниқ эди. Ана шу ходимнинг хотини бир куни уйимизга меҳмонга келибди. Кўп йифлагандан кейин «Молиявий текширувчи сизларнинг бейингизнинг мактабдош дўсти экан. Гапига киради, бир сўзини икки қилмайди. У истаса, дўстига айтса, эримни қутқариб қолардик!» дебдӣ. Марҳаматли қайнонам, «Хавотир олма, хоним. Мана шу оқ соchlарим билан ўғлимнинг оёқларини ўпаман. Ўғлим савоб иш қилишни яхши кўрадиган одам. Эрингни қутқаради!» дебди. Аёл бечора йифлай-йифлай менга шу гапларни айтар экан, «Онажон, ўғрини ҳимоя қилиш мумкинми? Бу яхши иш эмас. Ахир мен бу гапларни дўстимга қандай айтаман? Мен юзсизлик қилиб айтсан ҳам, у қандай тинглайди?» дердим. Аммо

унинг бўйинини букиб, ерга ётгудек ёлвориши бироз кўнглимни юмшатганди.

Меведдетга келсак, у қошларини чимириб, «Ойи, биласиз, у кўнгли юмшоқ одам. Кўрамиз, дўсти унинг гапларига қулоқ солармикан?» деб менинг қурдатимга шубҳа билан қааради. Тўғриси, унинг мана шу шубҳаси қари аёлнинг кўз ёшларидан кўра кўпроқ таъсир қилди. Бу ишни қилишга уриниб кўраман, деб ваъда бердим ва дўстимни сикувга ола бошладим. Тўғрисини айтиш керак бўлса, текширувчи унчалик ҳам ёмон одам эмасди. Бироз иккилангач, таклифимни қабул қилди. Ижобий хulosса бериб, солиқ камомадларининг бир қисмини тўлаш шарти билан ўғри деб аталишдан ва қамоқдан кутқариб қолди. Лавозим вазифасининг суистеъмол қилинишига воситачи бўлдим, лекин виждоним хотиржам эди. Бир оилани фалокатдан сақлаб қолдим. Қайнонам хурсанд бўлди. Хотиним наздида бироз обрўим ортди.

Меведдет касал. Ҳокимлик шифокори уни узундан-узоқ текшириб кўрди. Ҳеч нарса тополмади. «Балки асаблари тарангдир. Ҳеч нарса кўрмаяпман», деди. Бунга ишонмадик ва Диёрбакирдаги ҳамма шифокорларни навбатма-навбат олиб келдик.

Улар ҳам деярли бир хил гапни таъкидлашди. Аслини олиб қараганда, Меведдетнинг ҳеч қандай касали йўқ. Иштаҳаси, уйқуси жойида. Мен уйда бўлган пайтимда мен билан, йўқдигимда қуни-қўшни билан суҳбатлашиб, кулишиб юрибди. Уд чалади. Ҳа, кўринишдан шифокорларга ён бериш керак, лекин баъзан ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бирданига типирчилashi, йиғлаши, одига келган одам билан жанжамлашишининг сабаби нима? Бечоранинг қандайдир касаллиги борки, мана шундай қиляпти. Уни хурсанд қилиш, хотиржам яшадай қиляпти.

тиш учун ҳар қандай фидокорликка тайёрман. Уйимизда хизматкордан ташқари яна бир аёл ва унинг ўғли Ҳафиз Ражаб исмли бир ёрдамчи бор. Қайнонамнинг ҳам ажойиб уй бекаси эканлигини ҳисобга олсак, беш киши Меведдетнинг баҳти учун ҳаракат қилмоқда. Мен ташқарида ҳаракатдаман. Ҳафиз савдо-сотиқ ишлари билан машғул. Хуллас, ҳаммамиз Меведдетнинг кўзига қараб турамиз. Кўлини совуқ сувга урдирмаймиз. Гарчи шундай бўлса-да, буларнинг маъноси нима? Баъзан бир неча кун мендан хафа бўлиб юрганлигини ҳис қиласман. Ўтган куни бирданига оёқлари билан ерни тепиб, «Зерикяпман. Мен ҳам отам каби ўламан. Мени мана шу ерларга ташлаб кетасизлар!» дея фарёд уриб қолди. Энди нима деб ўйлашни, нима қилишни билмасдан ҳайрон эдим. Тажрибали ва ақлли қайнонам ёрдам берди. Меведдетнинг бу касаллиги тўғрисида ташхис қўйган шифокорларнинг «асаб ожизлиги» таъбири жуда ҳам тўғри эканлигига амин бўлдим: У узоқ ҳаракатлардан сўнг хонасига қамалиб олди. Қайнонам печдаги оловни кавлай туриб, узоқ ўйга толганди:

— Она, мен бир нарсани тушунмаяпман, нима қиласми? — дедим. У тараддуд билан:

— Рости, мен ҳам билмай қолдим, ўғлим. Аскарларда ичикиш деган касаллик бўлади, менимча, у мана шу касалликка чалинган, — деди. Мен кулдим:

— Аммо Меведдет Истанбулни билмайди-ку, қанақа қилиб у ерни соғиниши ва ичикиши мумкин?

— Нима бўлганда ҳам қонида истанбуллик бор, болам. Яна опаси Рухсорни ҳам соғинган. Мен бағримга тош босиб турибман, аммо у ҳали ёш бўлса... Опасини кўргиси келаётгандир. У билан тенг ёшларнинг Истанбулда маза қилиб юрганликлари ҳақидаги хабарларни эшишиб турибди. Бун-

дан ташқари бу ерда жуда зерикиб кетди. Бу ҳам етмагандек, одамларнинг миш-мишлари. Ахир ўзинг биласанку, бу ердагилар бизнинг душманимиз. Ким бўлса, бизга қарши гапиради. Балки мен янгишаётгандирман. Сен яхшироқ биласан.

Қайнонам бошқа нарса демасдан чиқиб кетди. Бу сафар мен ҳам печ бошида ўйланиб қолдим. Қари аёлнинг айтганлари менинг ҳам хаёлимга келганди. Унга бериладиган жавоб йўқ. Эҳ, бу фақирлик қурсин. Севган инсонингга ўзи хуш кўрган ҳаводан нафас олиш имконини ҳам беролмайсан. Бу қанчалар азоб! Меведдет баъзан менга ҳам гап ташлаб қоларди:

– Мана, тўғри ишлаб нимага эришдингиз? Сиз ҳам бошқаларга ўхшаб ўғрилик қилганингизда эди, қўлимизда озми-кўпми пулимиз бўларди. Бунчалик қийналмасдик. Ҳеч бўлмаса салгина кўзингизни очсангиз бўларди. Эски бошлиқни қаранг, Истанбулга қаергадир ишга ўтиб кетибди.

– Яхши, лекин у одам валий устидан шикоят хати ёзган.

– Ёмон қилдими? Ахир ўзингиз бу одам вилоятни расво қиляпти, демаганмидингиз.

Меведдетга бу гапни чорасизликдан айтгандим. Пора олиш ва бериш, ўғриликнинг жуда ёмон нарса эканлигини тажрибаси йўқ бу аёлга қандай тушунираман? У давом этди:

– Ҳеч бўлмаса амирлар билан яхши келишсангиз эди. Дўстларингиз орасида ҳам кўтарилиб кетганлар бор. Улардан илтимос қилсангиз, сизга бир яхшилик қилмасмиди?

Бундай ситамларга тўла ҳазиллар учун Меведдетдан жаҳлим чиқарди, лекин унинг фикрига қўшила бошладим. Ҳа, озгина кўзимни очсам нима бўларди? Ўша кеча бир қарорга келдим. Бир йў-

лини топиб, Истанбулга кетаман. Севимли хотинмни бу фурбат ичида ўлиб кетишига қараб туролмайман-ку ахир?

...Меведдет ва онаси бир ҳафтадан бери қувончдан ухлай олишгани йўқ. Ниҳоят, Истанбулга кетамиз. Саккиз – ўн кун ичида бу ердан кўчамиз. Бироқ бу муваффақиятга эришгунча қанчалар азоб чекканимни биргина Оллоҳ ва мен биламан. Аммо муваффақият дейилганда ишларим ривожланиб кетганлигини тушунмаслик керак. Аксинча, келажагимдан хавотирдаман. Истанбулда яхши иш топиш учун бош урмаган, кўрмаган чорам қолмади. Бошқа пайти салом беришга ҳам ўйланадиган одамларим билан юзма-юз бўлдим. Истанбулдаги узоқ-яқин танишларимнинг ҳаммасига илтимос мактубларини ёздим. Бир сўз билан айтганда, тиланчилик қилдим. Бу мактубларга киритилган таъбири жоиз калималардан ор қиласар, баъзан қаламни отиб юборардим. Кейин яна давом этиш жасоратини топиш учун «Олдин бир ёзиб олай, яна қайта ўқиб кўраман, балки юбормасман!» деб ўзимни ўзим алдардим. Хотинимнинг ўладиган касал эканлиги тўғрисидаги хулоса билан Ички ишлар вазирлигига ҳам юбордим. Натижада ариза, хат ёзмаган жойим қолмади, бироқ буларнинг ҳаммаси бекор кетди. У ердан яхши иш тўғрисида жавоб олишга муваффақ бўлолмадим. Ниҳоят, танишларнинг воситачилиги билан божхонада текширувчилик топилди. Гарчи бу иш ҳам аниқ эмасди, шунчаки ваъдадан иборат, аммо нима бўлса бўлсин, бу ердан қутулиш, ўзимни Истанбулга отишни истардим.

Ҳа, бир мен Диёрбакирда ўзим билмаган ҳолда бўғзимгача қарзга ботгандим. Ҳар томонда катта-кичик қарзлар. Уларни алоҳида-алоҳида кўра-

диган бўлсанг, ҳеч қандай аҳамияти йўқдек, аммо бу ердан чиқиб кетиш учун улар билан ҳисоблашиш керак эди. Ана шу натижа қаршисида даҳшатдан ўлаёздим. Фақатгина бу билан иш битса қани эди. Ҳали салмоқлигина йўл харажати бўлади. Кейин Истанбулда ойлик олгунча яшаб туриш учун бир қанча пул керак. Ана шу пул учун яна Диёрбакирда кирмаган эшигим, ёлвормаган одамим қолмади. Бутун шаҳарга шарманда бўлдим. Дўстлар, таниш-билишлар, ҳатточи бой инсонларга қарз сўраб мурожаат қилганимда уларнинг қўпол муомалаларига ўрганиб қолдим. Истеҳзо ва устимдан кулишларини тушунмасликка олардим. Аччик ҳақоратларга жим турадим. Ё Раббим, қанчалар паст кетяпман!!!

Олдинлари бирорларнинг мени ҳақорат қилишлари у ёқда турсин, ачинишларига ҳам чидай олмасдим. Бу ерда маҳаллий бойлардан ҳисобланган Абдусамадбей исмли вақф ишлари мудири бор эди. Ўқимишли ва олим одам. Истанбулда уни ҳурмат қилишади. Гап-сўзларга қараганда унга вақф но зирлигини ҳам таклиф қилишган. Рози бўлмаган. Вақф ишлари мудирлигини эса оддий машгулот сифатида сидқидилдан бажаради. Абдусамадбей мени жуда яхши кўрарди, лекин ўғирлик воқеасидан кейин мендан совигандек бўлганди. Авваллари мени тез-тез уйига чақириб турадиган одам кейинчалик кўча-кўйда кўрганида салом бериш ёки саломимга алик олишни ҳам ўзига муносиб кўрмай қўйди. Албатта, мен ҳам унга совуқ муносабатда бўлардим, аммо шундай бир кун келдики, юқорида айтганим каби мен унинг олдида жуда ҳам паст кетдим. Ҳа, бир куни уялиб-тортиниб Абдусамадбейнинг эшигини тақиллатдим ва ундан қабул қилишини сўрадим. Истанбулда танидан

шлари жуда кўп. Ўша ерда яхши ишга жойлашишм учун бир мактуб ёзиб берса, жуда катта яхшилик қилган бўларди, лекин мудир илтимосимни қошларини чимирган ҳолда қатъий чехра билан рад қилди:

– Истанбул сиз учун фалокат бўлишига ишончим комил. Бундай ишга аралаша олмайман, ке чирасиз, – деди.

Ерга қараб қолдим, бироқ ҳеч нарса дея олмадим. Бир куни идорада Абдусамадбей билан тасодифан учрашиб қолдим. Валининг ёнидан чиқаётганди. Совуқ саломлашиб, ёнидан ўтиб кетаётгандим, қўлимдан ушлади:

– Ниҳоят орзунгизга етишибсиз. Истанбулга кетяпсиз экан, шундайми? – деди.

– Ҳа, божхонада текширувчиликни ваъда беришди.

– Бекор қиляпсиз.

– Рафиқамнинг соғлиғи шуни талаб қиляпти.

– Ҳа... шунақами?

Абдусамадбей бу сўзларни енгилгина истеҳзо билан айтганди.

– Қачон йўлга чиқасизлар?

– Ниятим яқинда, аммо баъзи тўсиқлар бор.

– Пул масаласи, тўғрими?

Бошимни эгдим.

– Ўйлайманки, қарзларингиз сабаб қийналаётгандирсиз. Мен сизни яхши кўраман. Агар рози бўлсангиз, бироз пул беришм мумкин.

Ҳайрат билан бошимни кўтардим. Абдусамадбейдаги бу ҳолатни тушуна олмадим. Мудир кулимсираб, бунга изоҳ берди:

– Афандим, Истанбул масаласида сизга ёрдам бера олмаслигимни айтгандим. Фикримча, бу сизга фойда берадиган иш эмас, аммо модомики, бўлар

иш бўлибди, шунча йиллик туз-нон ҳаққи бор. Сизга арзимас хизмат қилишни вазифа деб биламан. Эртага кечга менинг уйимга келсангиз, мана шу масалани ҳал қилиб олардик, бўладими?

Олдинги фуруримни йўқотганимга анча бўлганлиги учун унинг кўлларини ўпадиган даражада ташаккур айтдим. «Кул дор остига келмаса, Хизр келмайди», деган машхур мақол бор. Бу кеча неча ҳафтадан бери биринчи марта хотиржам ухлайман. Яна толеим кула бошлаганди. Истанбулдаги ишларим яхши бўлса, Абдусамадбейдан олган қарзимни қайтариб, жуда катта миннат юкидан кутуламан.

Кеча кечга яқин Абдусамадбейнинг уйига бордим. Менга анчагина пул берди. Баъзи қарзларимни ҳам тўлашини ваъда қилди. Тилхат ёзиб бермоқчи бўлгандим:

– Ҳожати йўқ, қачон имконингиз бўлса, қайтарарсиз. Мабодо, Худо сақласин, аммо ишларингиз юришмаса ҳам ўйланманг.

Абдусамадбейдан кичкинагина илтимосим бор эди. Унинг учун жуда ҳам осон битадиган иш, лекин шунча яхшилик қиласанни етмагандек, буни ҳам сўраш юзсизлик бўладигандек туйиларди. Аммо унинг сўзларидан журъат топиб, фикримни айтдим. Абдусамадбей бўлса:

– Инсонни хурсанд қилиш қанчалар яхши нарса. Баъзан кичкинагина яхшилигинг ҳам ўлгунча ёддан чиқмайди.

– Бей афанди ҳазратлари! Сиздек кўнгли тоза одам бу дунёда жуда кам учрайди, – дедим. – Бир бечоранинг сиздан жуда катта илтимоси бор. Етказишимни сўради. Бу ерга желишдан олдин қўлларимни ўпди. Бундан ташқари мен учун жуда ҳам қадрли бўлган бир инсоннинг, қайнволидам-

нинг ҳам илтимоси бор. Элчига ўлим йўқ, тўғрими, афандим?

Ўзимни нокулай сезиб, қўлларимни ўйнардим. Абдусамадбей «қайнволидам» сўзини эшитгач, қошларини чимирди ва юзининг ҳолати ўзгарди. Юзимга тикилиб туриб гапирди:

– Марҳамат!

– Афандим, бизнинг хонадонда фақир Ҳафиз исмли бола яшайди. Унинг қари онаси бор. Икки бечора ҳам жуда камбағал. Бизга шунчалик ўрганиб қолишганки, ўзларини оиласиз аъзоси деб ҳисоблашади. Бу айрилиқдан жуда хафа бўлишмоқда. Шунингдек, биз бу ердан кетгандан кейин уйсиз қолишади. Қайнонамнинг хаёлига бир нарса келди. «Истанбулда вақф ишларида масжид қорувулиги каби вазифаларда шунча одам ишлайпти. Ажабо, бей афанди Истанбулдаги танишларига бир неча сатрлик мактуб ёзиб берса, яна биз билан бирга бўларди. Озми-кўпми уй ишларида фойдалари тегяпти», деди. Олдинига рози бўлмадим, «Қўлимдан келмайди, бундай қиломайман. Шунча ёрдамдан кейин яна бир нарса сўраш ҳурматсизлик бўлади», дедим, аммо жуда ёлворди. Ҳафиз билан қари онаси ҳам оёқларимга йиқилгач, бечораларнинг аҳволини бир кўрсангиз эди.

Сўзларим Абдусамадбейга ўйлаганимдан кўра терс таъсир кўрсатаётганди. Мен гапирган саин уго жаҳл қилаётгандек кўринар, гоҳида эса лабларини тишларди. Ниҳоят, менга раҳми келаётгандек назар ташлади. Сўзимни тутатганимдан кейин мени қўлимдан ушлаб, ёнидаги стулга ўтқазди.

– Муршид ўғлим, – деди. – Мен бирорванинг ишига аралашибни маъқул кўрмайдиган одамман. Шунга қарамасдан сенга жуда муҳим баъзи нар-

саларни айтаман. Мени ўзингга хайриҳоҳ ота сифатида тингла. Агар гапларимга қулоқ солмасанг, бу сенинг ишинг. Мен барибир вазифамни бажаришим керак. Диёрбакирда ҳаттоки ёш болалар ҳам биладиган бир ҳақиқат бор. Буни биргина сен билмайсан, тушунмайсан. Ҳолбуки, аслида ҳушёрга тушунадиган одам экансан, кўзлар бир-бирини кўрмагандек ўзига жуда яқин нарсаларни ҳам кўрмайди. Ўғлим, сен бу оиланинг қизига уйланниб катта хато қилдинг. Ўзингни ўз қўлинг билан осганингда, менимча, бундан яхшироқ бўларди. Чунки бир онда ҳаммасидан қутулардинг. – У ушлаб турган қўлимнинг қалтираётганлигини сезиб, янада қаттиқроқ сиқди: – Муршид ўғлим, сабрли бўл, метин бўл. Гапларимни охиригача тингла. Бугун бўлмаса, эртага менинг сўзларимга қўшиласан. Сенга билганларимни ва ўйлаганларимни очик-ойдин айтиб бераман. Ташқаридан назар солсанг буни яхшироқ кўрасан. Сен қизига уйланган оила жуда барбод оиладир. Исмини минг тасанно билан тилга олаётганинг қайнонанг эса илон. Бечора қайнотангни улар йўқ қилишди. Бечора одамнинг қанчалар изтироб чекканлигини билмайсан. Ўлим унинг учун саодат бўлди. Кўпчилик одамлар уни бугун лаънат билан ёдга олади, лекин мен бу ишнинг аслини биламан. Ишонтириб айтаманки, ундей номусли, яхши ва меҳнаткаш маъмур жуда кам. Ёлғон гапириб нима қилдим, унинг ўлимига, тўғриси, хурсанд бўлдим. Мен ўлимни хўрланиш ва изтироб ичидан яшашдан афзал кўрадиган одамман. Ҳа, у ўлиб қутулди. Лекин орадан бир ой ўтмасдан сен бу золимларнинг қармоғига тушдинг. Бу ишга қаршилик қилолмадим, аммо ўзинг биласан, бу ишга аралаша олмасдим. Ҳаттоки, Худо билади, балки бу гапларни айтиш

хаёлимга ҳам келмасди. Охирги илтимосинг мени шунга мажбур қилди. Муршид болам, ўша Ҳафиз кимлигини, уйингда нима қилишини биласанми? Тилидан Қуръон тушмайдиган қайнонангнинг ўйнаши. Буни ҳамма билади. Сенинг ҳам буни тушунишга ақду идрокинг етади, бироқ бир ҳолат борки, сен бунчалик муғомбираликни ақлингга сифдирай олмайсан. Ҳозир мана шу дақиқада сукунат билан ўйлаб кўриб, воқеаларни бирма-бир хотирлашга муваффақ бўлсанг, дарҳол ҳукм чиқардинг. Хоин аёл сенинг бунчалик содда ва кўнгли бўшлигингни кўргач, уни уйга киритишга, сен орқали нон беришга журъат қилди. Бутун Диёрбакирга шарманда бўлдинг. Сени бўғзинггacha қарзга ботирди.

Диёрбакирнинг энг бой ва маҳаллий маъмурлар оиласари билан чиқишишимаслик ҳаракатини қилди. Сенга топадиган пулингнинг беш бараварига тенг микдорда харажат қилдирди. Кейин сени ўзининг тугамас миш-мишлари ва ифлосликларига восита қилди. Улар сабабли олдингдан чиққан одам билан жанжаллашдинг. Ҳақорат эшитдинг. Олдин сени кўпроқ яхши кўрар ва яқин ола туриб, кейинчалик узоқдашишимнинг сабаби мана шу. Ниҳоят, бу ерларга сифмай қолишли. Истанбул деб туриб олиши. Бу ерда ҳаёт кечириш бироз бўлса ҳам осонроқ, лекин у ерда сени йўқ қилиб ташлашлари аниқ. Буни билганим учун Истанбулга кетишингга қаршилик қилдик, бироқ не чораки, сени фикрингдан қайтаришга эриша олмадим. Ёлғондан касал бўлиб, сени алдашди. Қўрқаманки, Истанбулда бу ердагидан минг марта кўпроқ ерга уриласан ва шарманда бўласан. Муршид, қайнонант билан хотининг шунаقا одамки, эрларини ўғрилик, қотиликка бошлишдан ҳам тойишмайди. Истанбулда сен аниқ

бир иш топа олмайсан. Худонинг ўзи раҳм қиласин. Йўқчилик кўзларини очади, лекин мен ҳақиқатни айтишни истадим. Нега кетаётганингни, оилам деб билганларинг қандай маҳлуқ эканлигини билсанг, балки кўзинг очилар, деб ўйладим. Мана шунаقا гаплар, Муршид. Мен буларни айтиш билан инсонийлик, дўстлик, оталик вазифамни бажарганимга аминман. Бори мана шу. Худонинг ўзи қўлласин.

Бу сўзлар барча ўйларим, эътиқодларим, муҳаббатимнинг илдизига болта урди. Бу сўзларни бошим эгилган ҳолда тараддуғусиз ва мунозарасиз қабул қилдим. Балки буларни ўзим билмаган ҳолда ҳис қилгандирман, бироқ ким билади қандай эҳтиёж билан доим ўзимни тушунмасликка олганман, очиқ фикрлаш ва ҳукм қилишдан тортинганман? Пойдевори аста-секин чўкиб бораётган ва кунларнинг бирида кичкина силкиниш натижасида кулагаб тушган бинога ўхшардим...

Дафтарнинг илк қисми мана шу ерда тугаганди. Ундан кейинги бир неча саҳифада аралаш-куралаш рақамлар, манзиллар, ҳужжатлар рақамлари ва саналар бор эди. Кейин орадан ўн йил ўтганинги кўрсатган сана билан яна бошланганди:

Баҳор келибди. Буни боғда очилган гулдан билдим. Деразанинг ёнида бир неча соат ўтиредим. Қуёшни атрофдаги бинонинг томидан ўтиб, кўринмай қолгунча томоша қилдим. Бу ерда қанчалар хотиржам эдим. Энди кечакундуз ишлашга, ҳаракат қилишга мажбур эмасдим. Рақини ҳам ташлагандим. Асабларим ҳам жойига келганди. Атрофимдаги инсонлар билан суҳбатлашар, табиий ва масъуд инсонга айланардим. Минг афсуски, бир ҳафтадан кейин муддатим ниҳоясига етади,

умумий қамоқхонага чиқаман. Улкан зиндонимга қайтаман. Исканжалар қайта бошланади. Яна иш қидириш учун у ердан бу ерга чопиш, құл-этак ўпиш, энг оғир ҳақоратларни эшитиш, бүйин эгишга түғри келади. Кечки пайт құлларим, ошқозоним бүш, оёқ кийимларим сув ичидә күпприк бөшида кема кутар эканман, қоронғи сувларни яна томоша қилиш, ўзимни ўлимга ҳукм қилолмай бир неча дақиқалик қарорсизлик ичра маҳв бўлиш керак бўлади. Кейин ярим кечасига яқин мағлуб ва умидсиз жаҳаннам эшигини тақиллатиши. Омадим келиб, иш топсам ҳам айни ҳол. Қанчалик кўп ишлаб, кўп пул топсам ҳам фойдаси йўқ. Яна ўғрилик ва алдашни бошлайман. Яна қўлга тушиш, яна ҳақоратга учраш, полиция идораларига бориш, қамоққа тушиш қўрқуви. Гўёки қамоққа тушиш яхшими-ёмонми овқат ейиш ва ётоқ топиш, учбеш ой қайфусиз яшашдан мосуво нарсадек. Менинг шу қўрқувдан жаҳлим чиққанчалик ҳеч нарсадан жаҳлим чиқмайди. Инсон илк марта қўлга тушганда, турли ҳақоратлар билан судга берилган пайтда уялсин, тушунаман, аммо яна шу жиноятни иккинчи, учинчи, тўртинчи марта такрорлашга мажбур бўлган вақтда яна ўша ҳукмни эшитиб, қўрқиши ва уялишдан нима фойда?

Диёрбакирдан қайтганимга деярли ўн йил бўлиб қолди. Марҳум Абдусамадбей қандай оиласа рўбарў бўлганимни, келажакда нималар бўлишини ўша пайтда хабар берганди, лекин не чораки, бир марта оёғим тойғанди. Жуда кўп ҳаракат қилдим, энг ожиз умидларга чирмашдим, аммо ҳеч нарса мени бу қоя тубига қулашдан сақлаб қололмади.

Ваъда қилинган божхона текширувчилиги учун Истанбулда икки ой овора қилишди. Бошқа пайт бўлганида бу ишни асло қабул қилмаган бўлардим,

бироқ чорасизлик, жонимни сақлаб қолиш учун уринаётган ҳайвонлар каби кувватимни оширганди. Жуда кўп югурап, ёлворар, баъзан таҳдид ҳам қилардим. Бу муддат асносида уйимнинг кундалик эҳтиёжларини қоплаш учун минг бир чорани қўллашим керак эди. Оилас золим ва кўринмас душман каби елкамга чиқиб олган, ташқаридаги омонсиз курашларда тезликни пасайтирас, елкамга пичоқ уриш учун энг тушкун ва мағлуб фурсатни пойларди. Ишга кирганимдан кейин ҳам шундай давом этди. Улардан жасорат олганимда балки ўзимни бироз қўлга олган бўлардим, аммо афсуски, бундай бўлмади. Қарзларим кундан кунга ортиб бораради. Кун бўйи иш бошида минг хил одам билан тортишардим. Бу ниҳоясига етгач, оладиганларга навбат келарди. Кечга яқин чарчаган аҳволда уйга қайтгач, хотиним ва қайнонам заҳарли нигоҳи билан билан қаршилашарди. Улар энди ҳақиқий башараларини мендан яширишни лозим деб билмасди. Бу она-болада мисли кўрилмаган исканжа даҳолари яширинган эди.

Инсоннинг хаёлига келмайдиган ҳақоратлар билан қутуртиргач, ўзларини ожиз ҳолатда кўрсатиб, йифлай бошлайди. Бузилган асабларимни бутунлай хароб қилишади. Ўша вақтда нима қилаётганимни, нима ўйлаётганимни билмайдиган ҳолга тушиб қолардим. Мана шунинг таъсирида иш жойимда баъзи суистеъмолларга йўл қўя бошладим. Инсон бир марта бу йўлга тушдими, сўкилиб кетган пайпоқ каби кетаверади. Аввало, баъзи ҳолатларга кўз юмади, мен ҳам ўргандим: бунинг ортидан келган пул билан кўчада ёқамга ёпишган, уйда эшигим олдида шарманда қилган қарз берувчиларнинг энг ашаддийларининг овозини ўчираман. Кейин ишни янада катталаштирудим, инсофсизларча ўғрилик

қила бошладим. Кўп вақт ўтмай кўлимга анчагина пул тушди. Бу пулларнинг бир қисмининг қарзга ишлатардим, чунки уларнинг ҳақоратларидан уялмай қўйгандим.

Уйда бунча кўп пулнинг қаердан келаётганини ҳеч ким сўрамайди. Жуда хурсанд эдилар. Қайнонам шикоят ва баддуоларини бас қилган. Одингидек, менга кулиб қарап, елкаларимни силарди. «Менинг хайрли ўғлим. Худо сени омон сақласин», дерди. Хотинимнинг ҳам асаблари бироз жойига келиб, жим юра бошлади. Аввалги соф муҳаббат ва ишонч билан уларни севишнинг имкони йўқ эди, аммо бунга муқобил равишда болаларим учун қайфурардим. Ўғриликни бунчалик осон қабул қилишимнинг сабаби ҳам улар. Болалар балки катта бўлишгандан кейин оталарининг ким бўлганлигини билиб, уялишар, лекин нима ҳам қила олардим? Менга уларнинг ҳозирги баҳти керак эди. Хуллас, умримнинг бир қисми гарчи баҳт деб атаб бўлмаса-да, сукунат ва хотиржамлик билан ўтди. Ниҳоят, бир куни кутилмаган бир вақтда қилинган ўғрилигим маълум бўлди. Мени ишдан ҳайдашди. Судга беришди, беш ой қамоқда ётдим.

Пул келиши тўхтагач, уйда энг қора қашшоқлик кунлари бошланди. Қайнонам эшикма-эшик юриб, йиғларди. Куёви сабабли баҳтсизликка учраган оиласа атрофдагиларнинг раҳми келарди. Катта куёви қизларидан бирини отиб қўйган, Акка зиндонида чириб бораётганди. Бу фалокат етмагандек, кичкина куёви ўғрилик устида қўлга тушиб, қамоқقا тушганди. У ҳам мана шу кетишда кичкина қизини қашшоқлик ичida ўлдиради. Ҳа, бизни яқиндан танийдиганлар фожиавий кўринишда ўлдирилган қайнопам Рухсорга, қашшоқлик ичida инграётган қайнонам, хотиним ва болаларимга раҳми келар,

бизни лаънатларди. Аслини олиб қараганда эса бу фожианинг асл қурбонлари биз күёвлар эдик. Божам анча қўпол одам бўлса-да, том маънода содда ва номусли эди. Кўргиликнинг ҳақиқий юзини бутун тафсилотлари билан биламан.

Қайнопам Рухсорни бу ўрта ёшли одамга мол-давлати учун беришганди. Божам уни кибор ҳаёт ичида яшатарди, аммо хотиним каби қайнопам ҳам ҳаёт дарсини қайнонамдан олганди. Ҳеч нарсадан бахтли бўлмасди. Бахтнинг қайси мартаbasига кўтартсанг ҳам рози бўлмас, ўзини доим мазлум ва хўрланган вазиятда кўриб, нолирди. Бу тарбияга кўра эркак доим золим ва ёлғончи эди. Аёл ҳеч қачон эрига кулмаслиги ва бир он кайфияти кўтаринки ва мамнун кўрса, нимадир ўйлаб топиб, бу ҳолатни заҳарлаши, беришни истамаганини мажбурлаб ёки хийла билан қўлга киритиши керак эди. Уларнинг назарида барча эркакларнинг киши билмас жойларда давлати, кўнгилхушлик учун аёллари бўлади. Бир куни тонгда бахтли одам кўринишида уйдан чиқсанг, ташқарида хотини ва оиласи ҳақида фисқу фасод гапларни гапиради. Шунинг учун ҳам доимий равишда хафа қилиш, қутуртириш, кўнглини оғритиш зарур эди.

Дунёда ҳамма ўз тенги билан турмуш қуриши лозим бўлса, қайнонам нари борса, мендек маъмурнинг ёки бирор тужжорнинг хотини бўлиши мумкин. Унинг даражаси мана шу, бироқ толенинг ўзи уни ундан бир неча қават юксакда турувчи одамга рўбарў қилганди. Шундай бўлишига қарамасдан доим шикоят қилиб юрарди. Хотинимни «Пули йўқ, ахлоқсиз, аҳмоқ бир маъмурга тушди!» деб ўз дардида қовурилаётган қайнонам, катта қизи ҳақида «Аҳволи яхши, лекин табиати оғир, золим, хасис қариянинг қўлига тушди!» деб шико-

ят қилар ва бу гапларни менинг ёнимда айтишдан сира тортинасди. Рухсор соф ибтидоий жамоа аёли эди, бироқ онаси айёр ва хийлакор бўлганлиги учун уни «ақдли» дейишарди. Қайнонам шусиз ҳам ақди паст бўлган бу аёлни заҳарлай бошлади:

– Худо берсин, Хорундек бой одам, лекин қизимга битта уй олиб бермади. Иккитагина дўкон қурмади. Гулдек қизим мана шу қўпол, қари, жоҳил одамга қорни тўйгани учун хотинлик қилмоқда. Ўзи бадбашара ва қари бўлганига яраша боламнинг кўнглигини кийим-кечак билан олса эди. Болам ҳар куни айланиб, кўнглини чоғласа... Ким билади яна нечта ўйнаши бор. Ким билади пулларини қайси кўчаларга сочиб, кимларга едириб келяпти? Қизимнинг эса оғзи бор-у, тили йўқ. Кўзичоқдек беозор қиз. Ўша нонкўр қизим каби малакни олгандан кўра бирор жодугарни олса эди, кўрадим ахволини. Хотинбозлик қилишга мажоли қолармиди? Дуо қилсин, биздек содда одамларга дуч келди.

Айтганимдек, фикри бузилган қайнопамни бу сўзлар бутунлай жинни қилди. Рухсор иши, уйи, оиласидан бошқа нарсани ўйламайдиган бечора одамнинг ҳаётини жаҳаннамга айлантирди. Қайнонам бу билан чекланиб қолмади. Эрини янада қаттиқроқ қўлга олиши учун унга таҳликали насиҳатлар бера бошлади:

– Хотинини менсимаслик унга ишонишидан дарак бермайди. Қизим унга ёмонлик қилсин демайман, лекин бунчалик содда бўлмай, бироз рашқ қилдирса, кўрасизлар қанчалик ўзгаради? Орномусли аёлга кун йўқ. Бу эркаклар доим ёмонларни ёқтиради.

Юқорида ёздим. Бу фожиани ҳеч ким мендек бутун тафсилотлари билан билмайди. Рухсор одами шубҳалантириш учун енгил ўйинлар бошлади.

Кейин иш аста-секин ҳақиқатга айланиб кетди. Нихоят, божам уни ўз қариндоши билан ахлоқсизлик қилаётганда ушлади ва фалокат содир бўлди. Бечорани қамоқхонага кўргани бордим.

— Мен ваҳший табиатли одамман. Кўзимга қон тўлганди. Шу пайтда фалокат юз берди. Барибир қамаламан, аммо оилам ҳам шарманда бўлиши истамайман. Хотини алдаган одам эканлигимни тан олмайман. Асл ҳолатни мумкин бўлгунича яшираман, — деди ва сўзида турди.

Менимча, Рухсорнинг асл қотили онаси, лекин буни кимга тушунтира оласан?! Улар шунчалик шуурсиз маҳлуқларки, ўз ёмонликларини ўзлари билмайди. Барча ёмонлик ўзларидан чиққан бўлса-да, мазлум эканликларига ишонган ҳолда йиғлашади. Мендан «уларни шунчалик яхши билган ҳолда нима учун ва қандай чидадинг?» деган савол беришса, жавобим қуйидагича бўлади:

— Ожиз эдим. Иродам фалаж бўлиб қолганди. Қатъий ҳукм бера олмадим. Бундан ҳам муҳимроқ сабаб бор эди. Болаларим: Фариҳа ва Заҳро.

Ўғрилигимни тан олганимдан кейин ўзимни яхши одам дея олмайман, бироқ бирор кимсанинг ўгри бўлиши унинг меҳрсиз ота эканлигини англатмайди. Оддин бир фикрим бўларди. Ўйлардимки, ҳар қандай ёмонлик руҳимизни бошдан-оёқ ифлос қиласи ва бирорта ҳам тоза жой қолдирмайди. Ҳолбуки, ҳақиқатда доим ҳам бундай бўлмайди. Моддий сукутнинг маънавий сукутдан фарқи бор. Масалан, қоядан йиқилган одам парчаланиб кетади ва ўлади, аммо маънан йиқилган одамнинг биргина томони зарар кўради, бошқа тарафлари эса соғлом қолиши мумкин. Фоҳишалар оилаларини тиildан қўймайди, қотиллар самимий суратда севади, раҳм қиласи ва ёрдам беради. Мен ҳам воқе-

алар ривожига кўра ўғри ва алдамчи бўлганимга қарамасдан, фарзандларимни фақатгина соғлом инсонлардаги поклик ва муқаддаслик билан яхши кўрардим. Фариҳа ва Заҳро. Мен айнан улар учун ҳамма нарсани бўйнимга олдим. Бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Денгиз соҳилидаги кичкина қаҳвахонадаман. Кучли бронхит сабаб бир неча кундан бери рақи ичмай қўйдим. Вақт ўтди. Қаҳвахонада ҳеч ким йўқ. Бироз муддат стол устига қалам билан расм чизиб, ўзимни чалфитдим. Кейин хаёлимга доим чўнтағимда олиб юрадиган дафтарим келди. Яна ўзимни овутиш учун сатрларни қоралай бошладим.

«Касалман» дедим. Бу сатрларни ўқиган одам, «Модомики, касал экансан, нега уйингга бориб ётмасдан кеча совуғида дengизнинг рутубати ичидаги бу қаҳвахонада ўтирибсан? Албатта, сенинг ҳам бошингни тиқадиган жойинг бордир. Шу пайтда нима кутяпсан?» деса, ҳаққи йўқми? Бундай савол берганларга шундай жавоб берардим: «Албатта, ётадиган жойим бор. Ҳали кўча-кўйда ёки хароб биноларда тунни ўтказадиган аҳволга тушмадим. Ҳа, уйим бор, лекин у ерга бориш учун яна бир неча соат ўтишини, болаларимнинг ухлашини кутишим керак. Фариҳа ва Заҳро балки очдир. Балки эшикни очишимни эшитиб, беҳуда умид қилишади. Кейин катталарнинг ситами, хужуми, баддуосига чидаш керак. Маст бўлган пайтимда буларнинг унчалик ҳам аҳамияти йўқ. Мен ҳам бақириб, чақираман, мен ҳам сўкинаман. Мен ҳам йиллардан буён қалбимда тўпланган аччиқ кинларимни айтаман, лекин ҳушёр пайтда бунинг имкони йўқ.

Ҳа, одамлар яна озроқ камайсин. Ухлашни бошлашсинки, сездирмасдан уйимга ва ётоғимга

кириб олай. Агар сен пулсиз ва ишсиз қолмаган бўлсанг, нима десам ҳам фойдаси йўқ, нима учун кутаёттанимни тушуна олмайсан. Пулсиз, ишсиз эркакнинг кечга яқин қўли бўш ҳолда уйга қайтишининг нима эканлигини тасаввур ҳам қила олмайсан. Менга иш йўқ. Таржимаи ҳолимга қарасам, бошдан-оёқ ёмонликлар билан тўла. Ёмон муомала, қонунга итоатсизлик, бошлиққа ҳурматсизлик, саботсизлик, ишсизлик, ундан кейин ўғрилик, мастилик ва бошқалар...

Объективкамни ким ёзган бўлса ҳам уларнинг қанчалар ҳақ эканлигини биламан. Фақат бу ёмонликларнинг ҳаммаси ўзимнинг айбим билан бўлганми? Ана шунинг тагига етолмай овораман. Қонунга қарши қилинган ишларнинг баъзиларини хотирлайман: мен раҳбарлик қилган жойнинг боловлари ифлос сув ичиб ўлишаётганди. Ҳар куни қаршимдаги қабристонга норасидалар тобутларини олиб боришарди. У ерга тоза сув олиб келиш учун баъзи қонун йўлларини четлаб ўтдим, балки бу айбdir, бироқ ёш эдим, тажрибасиз эдим. Яна баъзи аҳмоқгарчиликларимни, бошлиқларимга гап қайтарганимни эслайман. Бу ишларда ўзимни унчалик ҳам айбдор ҳисобламайман. Мендан қонунсиз, йўл-йўриқсиз ёхуд қўлимдан келмайдиган буюк ишларни исташарди ва ёки ҳеч қандай сабабсиз ҳақорат қилишар, қўпол муомала қилишарди. Бунинг азалдан шундай эканлигини тушуна олмагандим. Бошлиқлар бунинг қадимий урф-одат ва анъана эканлигини, ўз бошлиқларидан кўрганлари учун шундай қилишаётганлигини, ёмон фикрлари бор-йўқлигини идрок қиломасдим. Айтдимки, ёш эдим. Ишларни азалий йўлларидан чиқариб, бошқа йўлга солиш завқ-шавққа тўла ва қувватли инсоннинг қўлида деб ўйлардим.

Касалликнинг иситмаси бу кеча кўзларимни очди. Анчадан бери маст ва паришон бўлган бошимнинг энг қоронги жойларини ҳам ойдинлади. Ҳаётимнинг бутун фалокатларини, уларнинг пинҳон сабабларини ҳозир очиқ-ойдин кўриб тургандайман.

Маъмурият ҳаётидан ўз улушимни олгандим. Ҳар бири ўзича бир олам бўлган минглаб инсонлар билан алоҳида-алоҳида курашиш имкони йўқлигини тушуниб етдим. Энг ишончли жой – уйимга чекиндим. Эшигимни бутун дунёга қарши ёпдим. Ўзимни оилам баҳтига фидо қилишни истадим. «Нима бўлганда ҳам уч кишилик жамиятга ҳомийлик, оталик қилишга мажбурман!» дердим. Атрофимдаги ёнфиндан қочиши учун ўзимни тўғри келган уйга ургандим, лекин асл ёнфинга ўша жойда дуч келдим. Ўз қўлим билан ёпган эшик ортида ёндим.

Умидсиз ва чорасиз ёниш! Бу ёнфина фақатгина ўзим қолсам эди, ғам емасдим, икки фарзандимнинг нима гуноҳи бор?! Фариҳа ва Заҳро. Болаларимнинг аҳволини кўриб, қалбим парчаланаарди. Онаси вабувиси уларни ўз хоҳишлирага кўратарбия қиласди. Бечоралар агар тирик қолишиса, улар каби жуда заарли инсон бўлишади. Шунчалик заарли бўлишадики, ёмонлик гарчи ўзларидан чиқса ҳам уни ташқаридан келяпти деб ўйлашади, бутун умр йиғлаб-сиқтаб ўтишади.

Ҳа, бу кетишда бечора болаларнинг бўлиши шу. Афсуски, мен бу фалокатнинг олдини ололмайман, қўлларим боғланган. Бундан ташқари фарзандларимни оч ва қашшоқ катта қиляпман. Шунинг учун ҳам уларнинг олдида бошим эгилган. Оталикнинг оддий шартларини бажара олмаяпман, демак, улардан бирор нима талаб қилишга юзим йўқ. Агар бой одам бўлганимда ҳам бўлари шу. Чунки

болалар уларнинг кўлида. Дунёниг энг доно одами бўлсам ҳам авлодларимга яна мени қашшоқ, ахлоқсиз деб айтишади. Бу бечораларнинг онаси, бувисига ишонмасликларига имкони йўқ, ахир мен кап-катта одам бўла туриб, бошида уларни малак деб ўйладим.

Фариҳа жуда нозик қиз. Фалокат ичида катта бўлган болалар каби унинг ҳам кутилмаган қилиқлари бор. Онасини кўра била туриб, жуда эркатор бўлиб ўсди. Кичкиналигида мени яхши кўрарди, аммо бувиси ва онасининг доимий уқтиришлари натижасида секин-секин мендан узоқлаша бошлади. Ҳозир бутунлай нафратланади. Уйдаги етишмовчилик ва қашшоқликнинг сабабини мен деб ўйлади.

Вақти-вақти билан уларга пул топиш учун яrim кечагача ишлар, дайди итлар каби лой ичида уйга келардим. Бувиси ва онаси айтганлариdek, бу пайтда мен аёл ва қимор маконидан қайтган одам эдим. Маст ва золим эдим. Уларни уриб, ўлдиришимнинг ҳеч бир маъноси йўқ эди. Мана шу ҳоргин ва безгин соатларда қаршимга чиққан турли ҳақоратлар ва бемаъно гаплар билан менинг асабимни бузган қайнонам ҳамда хотиним баъзан мендан қўрқандек хоналарига бекиниб олишарди. Бу саҳналарни кўрган Фариҳанинг мендан қўрқмаслигига, нафратланмаслигига қандай чора бор? Ҳатто унга нисбатан шўх бола бўлган Заҳро ҳам мени кўргач, бувисининг ёнига қочар, этаклари остига яшинарди. Бечора ҳали яхши галиришни билмаган ҳолда баъзан қўлинни очиб бувиси ўргатган дуоларни такрорлаганлигини кўргандим. Бир воқеа юрагимни қаттиқ оғритди.

Фариҳанинг эркалигини билганим, қўрқжаним учун унга юмшоқроқ бўлишга уринардим. Бир куни Қайнонам уни узоқ қариндошларидан бири-

кейин Нажиббейни идорасида кўрдим. Мени нозик ва виқорли табассум билан қарши олди. Вазифамнинг нимадан иборат эканлигини тушунтириди. Миннатдорчилик билдиришга сўз тополмас, уятдан қўлларимни қисирлатардим. Ишим енгил ва хавфсиз, маошим умид қилганимдан кўпроқ эди. Балки энди вақти-соати келгандир. Ўзимни қўлга олишим керак, дердим. Ўлсам ҳам унга садоқатли бўламан. Бунга қатъий қарор қилгандим. Бу қароримда иш бошлиған кундан эътиборан уч ой собит қолдим ва бундан кейин ҳам шундай бўлади. Уйимиздаги аҳвол ҳали ҳам ўша-ўша. Уларга Хоруннинг давлатини олиб келсанг ҳам хурсанд бўлишмайди. Бошимдан ўтказган азоблардан хуроса чиқарганим учун энди шовқин-сурон кўтармасдим. Кўлимдаги пул билан оидамни боқардим.

Хотиним ва қайнонам кераксиз харажатларни айтишганида эътибор бермасдим. Баъзан «Бу ишни сенга биз топдик. Бу пул бизники!» дейишларига ҳам қарамасдим. Чунки эътибор қилсам яна ип учини йўқотаман. Бу сафар осонликча қутулмайман. Хуллас, кўп қийналганим учун ҳозир ўзими анча баҳтли ҳис қиласдим. Валинеъматимга нисбатан ҳурматим ибодат даражасига кўтарилиди. Ҳозирча мени энг кўп хафа қиласдиган нарса қизларимнинг аҳволи. Улар кўз олдимда маҳв бўлиб бораради. Фариҳани-ку айтмаса ҳам бўлади. Унинг бўйи етиб қолди.

Уни ҳижобга оламиз дейишди. Ейишдан, чекишдан қисдим. Оёқ кийимимнинг пошнаси ейилиб кетди. Ўн беш қуруш бериб қоқтириш ўрнига сув ичидা юрдим. Ниҳоят қизимнинг ҳижобини олдик, аммо қанчалар кулагили кўйлак эди. Боламни кўча аёллари каби бўянтириб қўйишганди. Ўзи шусиз ҳам унга берилаётган ёмон тарбиядан ха-

вотирдаман. Уни бу кийимда кўриб янайм ёмон бўлиб кетдим. Менга шундай туйилдики, қизимни ўз қўлларим билан кийинтириб, фаҳш майдонига отяпман. Бир куни тасодифан унга келган севги мактублари қўлимга тушиб қолди. Бошқа куни уни кемада шубҳасиз мана шу мактублар эгаси бўлган бола билан гаплашаётганлигини кўриб қолдим. Жуда енгил тарбия кўрган ва хаёлпараст қизим яқин кунларда турмушга чиқиб кетишига шубҳам қолмади. Ахир отаман-ку! Лекин шу ергача чидай олдим. Фариҳани олдимга солиб, уйга олиб келдим. Унга бироз муддат кўчага чиқиши ман этдим.

Хотиним ва қайнонам «Ҳайвон, золим!» деб менга ҳужум қилишди. Қизимга баъзан насиҳат қилишни истардим, бироқ қани қулоқ солса. Онаси ва бувисининг тўғрилик ва яхшилик қархисида буришган чеҳралари унда ҳам акс эта бошлади. Мени тинглаётганда худди улар каби кўзларини сузар, қошлирини кўтариб, туширас, аччиқ маъно билан билан лабларини очиб, тишларини кўрсатарди. Қизим мана шу ҳаракатлари билан даҳшатли душман қархисида думалоқ бўлиб олган типратиканга, бир бурчакка бориб, тишларини кўрсатиб, тишлашга чоғланган мушукка ўхшарди. Фариҳа балки жавоб қайтаришга журъат қиломасди, аммо бу чеҳранинг нима демоқчи эканлигини жуда яхши билардим:

«Сен инсонларнинг энг золими, ахлоқисиз, аҳмоғисан. Оиламизни сен йўқ қилдинг. Ўзингга қарай олмадинг, қандай қилиб бошқаларга насиҳат қиляпсан»

Йўқолган баъзи ҳужжатларимни қидираётгандим. Шкаф бурчагидан яшил матога ўралган бир даста мактуб чиқди. Ҳайрон бўлиб, очдим. Бир хил ёзувда хотинимга ёзилган севги мактублари. Имзо

йўқ. Лекин уларнинг бир нечтасини ўқиб чиққач, кимдан эканлигини билдим. Қўшнимиз Нажиббейдан. Чунки ёзув мен жуда яхши биладиган ҳуснихат эди. Нажиббейнинг нима учун бизнинг аҳволимизга раҳми келганлигини, мени ёнига нима учун ишга олганлигини энди тушундим. Мактублардан англашимча, бу олижаноб одам анча йиллардан бери хотиним билан севишар экан. Бу ҳодисани унинг опаси Месаодат, охирги йилларда таҳоратсиз қадам босмайдиган, бошини саждадан кўтармайдиган қайнонам ҳам билар экан. Хотиним Нажиббейларникига меҳмонга кетган пайтида Месаодат бизникуга келар, болаларга қараб турар экан. Бу хоним хотинимни сингил, болаларимни ўз фарзандидек яхши кўрар экан. Дунёда қанчалар пок қалбли инсонлар бор!

Қайнонам бошида бироз қаршилик қилибди, лекин қизи ўзини ўзи ўлдираман деб таҳдид қилгач, нима қилсин, она бечора! Боз устига куёви уни ҳеч бир йўналишда бахтиёр қилолмайдиган бир одам бўлса. Хуллас, Нажиббей мени катта маош билан ишга олгандан кейин бирор нима дейишга юзи ва ҳаққи қолмабди.

Мактублардан келиб чиқадиган хulosага кўра, уларнинг ҳаммаси ахлоқи юксак инсонлар эди. Уларнинг орасида биргина мен ёмон ва ахлоқсизман. Бўлиб ўтганларнинг ҳаммасига мен айбор эдим. Эркак киши шунчалик паст кетгандан кейин хотинидан вафо ва садоқат сўрай оладими? Мен фақатгина нодонлигим, ахлоқсизлигимнинг жазосини тортаётгандим. Бола-чақам уйда очликдан инграр экан, мен раки ва аёллар билан кўнгилхушлик қиласдим. Хотинимдан бундай нарсани кутмагандим. Шунга қарамай хатларни ҳайрат билан ўқирдим. Негадир жаҳлим чиқмасди. Бундай

ҳиснинг ўзи йўқ эди. Менга аёл таклиф қилганлиги учун бошлиқларимдан бирини қандай муштлаганимни хотирладим. Қанчалар ўзгариб кетибман. Мактубларни дастаси билан чўнтағимга тиқдим. Нимани ўйлаш, нима қилиш тўғрисида ҳеч бир фикрим йўқ эди. Хотинимни неча йиллардан бери ўзимга шунчалик узоқ ва бегона кўрадим.

Эртаси куни белгиланган вақтда иш жойимга бордим ва ҳар кунгидек ишлай бошладим. Тушликка яқин ходима Нажиббей мени чақираётганигини айтди. Бироз ўзимга қараб, хонасига кирдим. Ҳар доимги нозик муомала билан:

– Мен сўраган ҳужжатлар тайёрми, Муршидбей? – деди. Кўз кўзга тушди. Нима бўлганлиги ни билмайман, чўнтағимдаги мактубларни чиқариб, унинг олдига ташладим. Бир-икки шиддатли мушт билан давом эттиридим. Шу дақиқагача ғоятдан вазмин ва файласуфлардек кўринганим билан бирданига вужудимнинг киши билмас замбаракдай бўшалганлигини сездим. Нажиббей устимга отиладигандек ҳаракат қилди. Бўғзидан олдим. Ерга юмаладик. Шовқин-суронни эшишиб, хонага кириб келган котиблар ва ходималар бизни ажратишди. Мени маҳкам ушлаб олишди. Кимdir полиция чақириш кераклигини айтди. Нажиббей галстугини тўғрилаб:

– Йўқ, йўқ, ҳожати йўқ, – деди. – Лекин идорадан ҳайдаб юборинглар, маст. Нима қилаётганини билмайди.

Бу гапи тўғри эди. Ҳақиқатан ҳам нима қилаётганимни, бу одамни нима учун урганимни билмасдим. Аммо бир нарса аниқки, инсон барибир тамоман ўзгармас экан. Демакки, жуда узоқ вақтлар олдин номус масаласида бошлигини урган одамда бу номус деган нарсадан баъзи парчалар қолган..

Идорадан чиққандан кейин бир қаҳвахонага кирдим. Хотинимдан ажрашишга ариза ёздим. Кейин кечга яқин уйга бордим. Чүнтағимдаги қоғоз гүёки мени барча алам ва фалокатлардан күтқарадигандек күнглим хотиржам, кайфиятим аъло даражада эди. Хотиним ва қайнонамга ортиқча гап айтиш ниятим йўқ эди. Қоғозни эшикдан топшириб, ортга қайтмоқчи бўлдим. Уйда фавқулодда ваҳима ва ҳаракат қаршисидан чиқдим. Эшикни қўшнилардан бири очди. Хотинимнинг Бейкўздаги аммасиникига кетганини, катта хонимнинг бироз мазаси йўқлигини айтди. Дарров масалани тушуниб етдим. Нажиббей билан ўртамизда бўлиб ўтган воқеадан хабар топишган. Уйда ҳам бирор можаро чиқиши мумкинлигини инобатга олиб, гүёки олдини олишга ҳаракат қилишган. Бу менинг жаҳлимни чиқарди. Қайнонамнинг хонасига кирдим. Ростданам ётибди. Бошини ўраб олганди. Ёнига бордим. Туртдим.

– Нима бўлди, туриңг! – дедим. Уйқудан туролмаётгандек овоз чиқарар, инграрди. Сочидан ушлаб, бошини кўтардим. Мен билан хонага кирган аёл қўлимга ёпишди. Қайнонам бирдан «Вой-дод!» деб бақирди. Унга болаларимнинг фарёди қўшилди. Улар эшикдан киришга журъат қиломай, эшик олдида бақиришар, йиғлашарди. Қизларимга бу кеча бувиларига аниқ бир нарса қилишим мумкинлигини айтиб қўйишганди.

Болаларимнинг фарёди – ҳисобимда бу иш йўқ эди. Кундузи хотиним билан ажрашишга қарор қилганимда уларни тамомила унутибман. Янаям аниқроғи, мен ва уларни кучли ришта боғлаб турганлигини тушунмагандим. Шу пайтгача ҳамма нарсага чидаб келишимнинг сабаби улар эмасмиди? Хотиним билан нега ажрашганимнинг саба-

бини эртага ҳамма билади. Шунча қийинчилликлар етмагандек, фарзандларимга яна бир дөф тушади. Фариҳа ва Заҳрони шу кунгача маст, ахлоқсиз отанинг фарзандлари сифатида билишарди. Энди бунга онасининг ахлоқсизлиги қўшилди. Улар мана шунга мажбур эди. Чўнтағимда аризани дарҳол йиртиб ташладим. Эртаси куни тонгда қайнонамни чақирдим. Вазмин оҳангда:

— Қизингиз уйга қайтиши мумкин, — дедим. — Унга бирор ёмонлик қилмайман. Болаларим номи билан қасам ичаман. Ўзи шусиз ҳам у билан ўртамизда эр-хотинлик алоқалари йўқ. Бугунги муносабатларимиз сабаби бир пайтлар жуда катта фалокат асари бўлган фарзандларимdir. Болаларимнинг номига дөф туширмаслик учун овоз чиқармасликка ваъда бераман, лекин сиз ҳам бу оила билан алоқаларингизни узасиз. Шуни айтиб қўяй, мени яна алдаш демайман, қизларимни мана шунга ўхшашиб ифлосликларга қўшишга, уларнинг номига дөф туширишга уринсангиз, икковларинг ҳам ўзларингни бу дунёда йўқ деб билинглар.

Шундай қилиб номус масаласини мана шу ерда ёпдим. Яна қайта ишга кириш, пешона терим билан нонимни топиб ейиш имконим қолмаганди. Нима иш бўлса қилиб кетавердим. Баъзан сигарета, баъзида эса ичкиликни яширин йўллар билан олиб келардим. Қўлимга беш-үн қуруш тегарди. Мен учун энди ишнинг яхши-ёмони қолмаганди. Ахир инсон емасдан, ичмасдан яшай олмаса. Бундан ташқари уйга кириб, болаларга ҳам оз бўлса-да пул қолдиришим керак.

Баъзи-баъзида ҳаммоллик чиқиб туради, аммо улардан шунчалик кам пул топаманки, зўрға ичкиликка орттираман. Оддинлари ғам-ташвишимни унутиш учун ичардим, ҳозир эса бунақа сабабим,

узрим йўқ. Қалбимга ловуллаб турган қип-қизил чўғ босилгандек ҳис-туйгуни йўқотган, ҳеч нарсани сезмайман. Фақатгина Фариҳа ва Заҳро. Уларнинг муҳаббатини ҳам суғуриб ташлай олсам эди, бироқ бунинг имкони бўлмайди, шекили. Юрагим урар экан, уларни соғинавераман, севавераман...

Фариҳа ўлди. Анчадан буён болам бечоранинг ранги сарғайиб кетаётганини, сўлиб бораётганини кўрадим. Ниҳоят, уч ой олдин ётоқقا михланиб қолди. Қизимни даволаган шифокордан унинг қасалини сўрадим. Худди жиркангаётгандек юзини бурди ва жаҳддор овоз билан:

– Нима бўларди, сил, – деб жавоб қайтарди. – Бунчалар қашшоқлик ва етишмовчилик ичидагатта бўлган бола бошқа қандай касал бўлиши мумкин?

– Умид, – дедим, – сира умид йўқми?

– Кучи етмайди.

– Яъни йўқ.

– Шундай...

Бошимни эгиб, узоклашдим. Шифокорлар жуда яхши инсонлардир. Ўладиган касалларнинг отасига, онасига шафқат билан муомала қилишга ўрганиб қолишган. Ўлим тўшагида ҳам ёлғон тасалли беришади, ҳар хил гапларни ўйлаб топишади. Ҳеч бўлмаса қора хабарни бироз мулојим сўзлар билан айтишга ҳаракат қилишади. Улар жуда яхши билишадики, ўлим билан олишаётган беморнинг яқинлари ҳам ўзига хос касалдирлар. Бу шифокорнинг мени жеркканлиги кўриниб турарди. Беморнинг атрофида йиғлаётган малакчехра аёллар, оппоқ сочли бувиси билан бўзлаётган ёш она қизга қилган зулмларимни унга ҳам айтиб беришганди. У ҳам мени ўз фарзандининг қотили деб ўйларди. Ҳақиқатни қандай тушунтира оласан? Боламни ростдан ҳам мен ўлдиргандек бошимни эгган-

ча берган саволларимдан уялиб кетдим. Ўшандан кейин қизим ҳақида бирордан бир нарса сўрамайдиган бўлдим. Ҳа, кимдан «Фариҳа яхшими?» деб сўрасам, худди мана шу шифокор каби худди хоинларга қарагандек юзимга қарайди. Онаси бўлса, «Қотил, қайси юз билан унинг номини тилингга оляпсан!» дегандек бўлаверади. Ҳатто қизимда бирор ўткинчи яхшилик аломати кўринадиган бўлса, атайлаб мендан яширишаётгандек, шундай гаплар билан юрагимни ғаш қилишаётгандек... Дардими ни айтадиган, тинглайдиган, дардлашадиган ҳеч кимим йўқ. Бу ўлимнинг барча гуноҳи аслида ҳам менга тегишлидек, уйда қўрқа-писа қадам ташлар, бирор билан гаплашишга журъат қўйолмасдим.

Мени асл ўлдирган нарса қизимнинг ҳам улар каби ўйлаши эди. Бир дақиқа ётоги ёнида ўтирам, юзига қарасам безовта бўлар, мени кўрмаслик учун бошига кўрпасини ёпиб оларди. Баъзан эса янада ингичка бўлиб кетган билакларига таяниб, титраб-титраб жойидан турап ва менга орқа ўтириб оларди. Худди ота-онасидан хафа бўлиб, деворга юзини қаратиб олган болалардек. Кейин заиф, рангсиз чеҳраси устида катталашган ва чуқурлашган каби кўзларидаги кин ва нафратга чидаш қанчалар оғир эди. Аҳволини сўрашга, бир сўз айтишга журъатим етмасди. Одамлар устидан кулган бир бечора каби исён қилиши аниқ эди. Қайнонам ва хотинимдан кўрган ёмонликларимнинг энг каттаси фарзандларим билан ўртамга соvuқчилик туширгани бўлди. Охиратда улар билан юзма-юз бўла олмасам керак.

Қизим энди меҳмон эди. Узоди билан бир-иккни ҳафтадан иборат ҳаётида уни кўриб қолишни истамайманми? Бирор марта уни тиззамга олиб эркалагандим. Ўлаётганданда ҳам бир марта

бағримга босишига, ўпишга журъат қилолмайман. Чорасиз күринишда ундан айрилишим керак эди. Қизим эса отаси томонидан эзилган, зулм күрсатылган ва ўлдирилган мазлум сифатида ўлиш азоби билан кетади. Нече марта унинг ётоги қошида йиғлашни, ҳамма гапни унга айтишни истадим, лекин ишонмас, янайм аникроғи, тушунмас эди. Бу гаплар уни охирги нафасини олаётган қийнашдан бошқа нарсага ярамас эди. Ҳа, фарзандим билан мана шундай хайрлашаман.

Ниҳоят, айрилиқ куни келди. Ажойиб баҳор куни эди. Атроф қүёш нурларига тұла. Күчада болаларнинг кулгилари, қүшиқлари, беғубор бақыр-чақырлари эшитиларди. Денгиз бир шамол кучи билан тұлқынланар, сув устида қүёшнинг заррин нурлари товланарди. Соҳилдаги бандаргоҳнинг синиқ йұла-клари устида сигарета чекиб, айланиб юрадим. Қизим очиқ дераза олдида охирги нафасини берарди. Уй чуқур сукунатта чўмган. Фақаттина дераза олдидаги симда бир қуш тинмасдан сайрандарди.

Заҳрони бир қўшнининг боғига чиқариб юбо-ришганди. Ҳали ҳеч нарсани тушунмайдиган кичкина қизим сувлар ичра ўйнар, қумлардан боғ яратиб, у ерга гул экарди. Бечора қизим, бу кетишида сени ҳам мана шу тақдир кутиб турибди. Сени ҳимоя қилолмайман. Тирик бўлсам сенинг ҳам опангдек қурбон бўлишингни кўраман. Балки узоқ умр кўрарсан, аммо жуда ёмон қизга айланиб кетасан. Заҳрони беш дақиқа қўлига олиш мен учун қанчалар буюк тасалли бўларди, бироқ бу мумкин эмас, камига мен журъат қилолмасдим.

Бандаргоҳ олдидан байроқлар билан безатилган кема ўтиб борарди. Унинг ичидағи мактаб ўкувчилари саёҳатга олиб чиқилган, мусиқа янграр, қўшиқ айтишарди. Ана шу пайтда уй томондан

фарёд эшитилди. Бошқа ўзимни ушлаб туролмасдим. Боламни охирги марта бағримга босиш учун зинапояга қараб югурдим. Хотиним ва қайнонам кутуриб кетган, менга ташланиб қолиши. Йифи аралаш «қотил» деб бақиришар, тирноқлари, тишлиари билан мени ўлдиришга ҳаракат қилишарди.

Бошқалар ҳам етиб келди. Таҳдидлар, баддуолар билан пастга қувиб юбориши. Боламни ўлим түшагида сўнгги марта ўпа олмадим. Ҳаттоки, эртаси куни жанозасини ҳам узоқдан кузатишга мажбур бўлдим. Қўшнилар мени қўллари билан кўрсатишарди. Ҳеч кимнинг менга раҳми келмади, ҳеч ким менга тасалли бермади. Боламнинг қабри ёнига одамлар кетгандан кейингина бора олдим. Ўша ерда ҳам кимдир мени кузатиб тургандек йиглай олмасдим. Қизимга, «Кутулдинг, болам, – дедим. – Яшаганингда аниқ бадбаҳт бўлардинг. Кутулдинг. Жойинг жаннатда бўлсин!»

Бир куни кечқурун кема панжарасига суюниб турардим. Сал нарида очилиб-ёпиладиган стулларда ўтирган йўловчилардан бирининг менга тикилиб қараганини кўрдим. Уст-бошим жуда хароб эди. Шунинг учун кўчада кўрганларнинг кўпчилиги ҳаттоқи ортига бурилиб, менга қараб қоларди. Кимдир кулса, яна кимдир юзини буриштиради. Ҳаттоки, баъзида дўконлар ойналари олдида ўзимга ўзим қараб, ҳайратланардим. Ямалган, лойга қоришган кийимлар узра турган бу бошни ростданам томоша қиласа арзирди. Ўсиб кетган, чалкашиб ётган соч ва соқол, томирлари кўкарган, бўртиб чиққан, шишиб кетган чеҳра ҳамда аламли кулиш...

Лекин менга тикилиб турган одамнинг қаашларида бошқа нарсани ҳис қилдим. Мен ҳам унга қарай бошладим. Кечки салқин сабаб пальтосининг ёқасини кўтариб олган, бу эса юзининг бир қисмини бе-

китиб турарди, лекин мен шунга қарамай уни танидим. Мактабдаги дўстларимдан Жавдат исмли бола эди. Бир-биримизни ака-укалардек яхши кўрардик. Мен синфда биринчилардан эдим, у эса бироз дангасароқ эди. Аксарият дарслари ва имтиҳонларга тайёрланишига ёрдам берардим. Мактабни битиргандан кейин бир-биримизни йўқотиб қўйдик. Қаердалиги ҳақида маълумот топа олмагандим. Унинг кийимлари, туришидан, иши яхши эканлиги кўриниб турарди. Худо берсин!

Бир-биримизга қарап эканмиз, мени таниганлигини тушундим ва бошимни ўтириб олдим. Эски қариндошларга муомалам доим шундай. Уларнинг менинг аҳволимдаги одам билан гаплашишини истамасликларини билганим учун мен олдинроқ ҳаракат қилиб, қочиб қолардим. Билмадим нега? Нотаниш одамлардан ёрдам сўраш мен учун қийин эмас, бироқ эски танишларимдан шунаقا уялардим. Бошимни буриб, денгизни томоша қила бошладим. Жавдат ўрнидан туриб, ёнимга келди. Бироз иккиланиб туриб, кейин:

– Сенмисан, Муршид? – деди.

Жиноят устида қўлга тушган одамдек бошимни силкитдим.

– Қалайсан? Нима ишлар қиляпсан?

Роса сиқилиб кетганимга қарамасдан ичимдан ғайритабиий кулги келди. Бир бармоғим билан Дўлмаборнинг чироқларини кўрсатиб:

– Саройда маросимлар нозириман, – дедим.

Жавдат кулади. Сира кутилмаган самимият ва марҳамат билан қўлимни ушлаб, сиқди:

– Воҳ, Муршид, воҳ...

Анча йиллардан буён бунчалик чукур марҳаматли овоз эшифтмагандим. Ўзимни босиб қолмаганимда ўкириб-ўкириб йиғлардим. Йиғласам,

одамлар атрофимизга тўпланар, маст одамнинг йигиси дея устимдан куларди. Бу марҳаматни ҳис қилмагандек кўриниш бериб, ундан сўрадим:

- Сен қалайсан? Ҳаётингдан мамнунмисан?
- Худога шукр.
- Нима иш қиляпсан?
- Бир идорада ишлаяпман. Мана шу сайловда депутат бўлдим.
- Бундан ҳам ортигини берсин.

Дўстим қайси фалокат мени бу ҳолга туширганигини сўрамади. Ҳаёт шундай эди. Инсонлар айро йўлларга тушади. Кимдир кетган йўл мана бу Жавдат каби муваффақиятларга олиб борса, мен кетган йўл эса тамоман аксинча. Мени хароб қилди. Бу бир толе, бу бир тақдир эди. Нега ва қандайлигини сўраш бехуда.

Жавдат:

- Сенга бирор ёрдам берсам бўладими, Муршид? – деди.
- Ўтиб кетди, – дедим. – Мана шу тасодиф бир-икки йил олдин бўлганида балки эски дўстингга яхшилик қила олардинг, аммо ҳозир... ўликлардекман. Ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Юмалаб кетяпмиз.

Жавдатдан беш-үн куруш сўраш мумкин эди, бироқ сўрай олмадим, ундан оладиганимни олгандим. Бироз олдин менга «Воҳ, Муршид, воҳ», дея ачиниши тасаввуримдаги садақаларнинг энг яхшиси эди.

Аммо у қайсарлик қилди:

- Сенга, албатта, бир нарса қилишим керак, Муршид.

Мен жавоб бермасдан жилмаярдим. Бирданига хаёлимга қизим Заҳро келди.

- Менга ростданам яхшилик қилишни истайсанми? – дедим.

- Албатта, нега шубҳаланасан?

- Икки қизим бор эди. Бири ўлди. Яна бири ё ўлади ёки ахлоқсиз бўлади. Сенинг ҳурматли қариндошларинг бор. Шу боламни қизлар мактабига жойлаштириб қўя оласанми? Шундай қилсанг, бир масъумани қутқарган ҳамда менга қилиниши мумкин бўлган энг катта яхшиликни қилган бўлардинг.

Ўзимни бошқа тутолмас, юзимни қоронфига бурганча, йифлардим. Жавдат менга катта-катта ваъдалар берди, аммо унинг депутатлар орасида унчалик ҳам ҳурмати йўқ, шекилли, қизимни расмий мактабга жойлаштира олмади. Лекин баъзи дўстларининг ёрдами билан бир Марабет мактабига жойлаштириди. Шунисига ҳам шукр. Фарзандими ниҳоят бузилиб кетишдан асрашга муваффақ бўлдим. Она-қиз иккиси ҳам итлардек оёқларимга тирмациб, йифларди:

- Фариҳани тупроққа бердик. Заҳрони ҳам биздан тортиб олманг!.. – дея ёлворишарди.

Болам бу кеча мактабда. Унинг ҳозир тоза бир ётока масъум болалар, марҳаматли муаллималар орасида ётганлигини ўйлаган сари бошимга тож кийиб, ҳукмдорнинг тахтига ўтиргандек севинар, фуурланар ва байрам қиласардим. Заҳро қутулиб қолди...

Дафтар мана шу ерга келганда тугаганди. Бироқ бир неча саҳифадан кейин ўқилмайдиган даражада ажи-бужи қилиб ёзилган сатрлар бор эди: «Заҳрони кўрдим. Улфайиб, кап-катта қиз бўлиб қолибди. Тўрт йилдан бери кўрмаганимга қарамай, шунча боланинг ичидан уни дарҳол таниб олдим. Заҳро мактабдаги дугоналари билан бир жойга кетаётганди. Оллоҳдан охирги бир нарсани

сүрардим: балофатга етган қизимни сұнгги марта бағримга босиши... лекин бунинг имкони йўқ. Қизим мендан уялади... Нима ҳам қила олардим, баски, у баҳтли бўлсин».

Захро дафтарни ўқиб тутатгач, ранги оқара бошлади. Бутун танаси титраб-титраб, ўрнидан турди. Шамни қўлига олиб, марҳум ётган хонага кирди. Кўшни кампир рўмоли қўлида, тиловат қилинадиган бурчакда ухлаб қолганди.

Муршид афандини нозик таҳта устига ётқизишган ва устига эски аскар кўрпасини ёпиб қўйишишганди. Кўрпа калталигидан жасаднинг йиртиқ пайпоқ кийган оёқлари ташқарида қолганди. Захро ўзини тутиб туролмади.

– Ота... Бечора отам, – дея фарёд чекди. Юзини ерга босди. Кўзларидан сел каби ёшлар оқиб, худди ибодат қилгандек, отасининг оёқларини ўпди.

– Ота... бечора отам... мени кечиринг...

Захро бир неча кундан кейин Онадўлидаги мактабга қайтди. Муаллиманинг энди умуман камчилиги қолмаганди. Изтироб унга ачинишни, раҳм қилишни ўргатганди.

Адабий-бадиий нашр

РАШОД НУРИ ГУНТЕКИН

ИЗТИРОБ

Роман

Муҳаррир
Феруза ҚУВНОВА

Мусаҳҳиҳ
Умаржон ҚОДИРОВ

Бадиий муҳаррир
ДилфузА САЛИХОДЖАЕВА

Саҳифаловчи
Сардор НАВРУЗОВ

Техник муҳаррир
Умидбек ЯҲШИМОВ

Лицензия рақами: АI № 252, 2014 йил 02.10 да
берилган.

Босишга 08.11.2019 йилда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1/32.

Босма табори 4.0. Шартли босма табори 6.0.
Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.
Адади 10.000 (I- завод 3000). Буюртма № 299.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

«Ёшлил матбуоти» МЧЖда чоп этилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кӯчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими: (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.

Маркетинг бўлими: (98) 128-78-43; (93) 397-10-87;
факс: (71) 273-00-14;

e-mail: yangiasravaylodi@mail.ru

Толлардан қайтаёткан
акс садода ҳар бир төвүш-
мин қанчамык үзүши дұлса,
бүюк дардлы миілдат сао-
датыда менниг шундай
жиссан бұлади.

F

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

www.book.uz
Онлайн китоб дүкөни

ISBN 978-9943-20-651-9

9 789943 206519